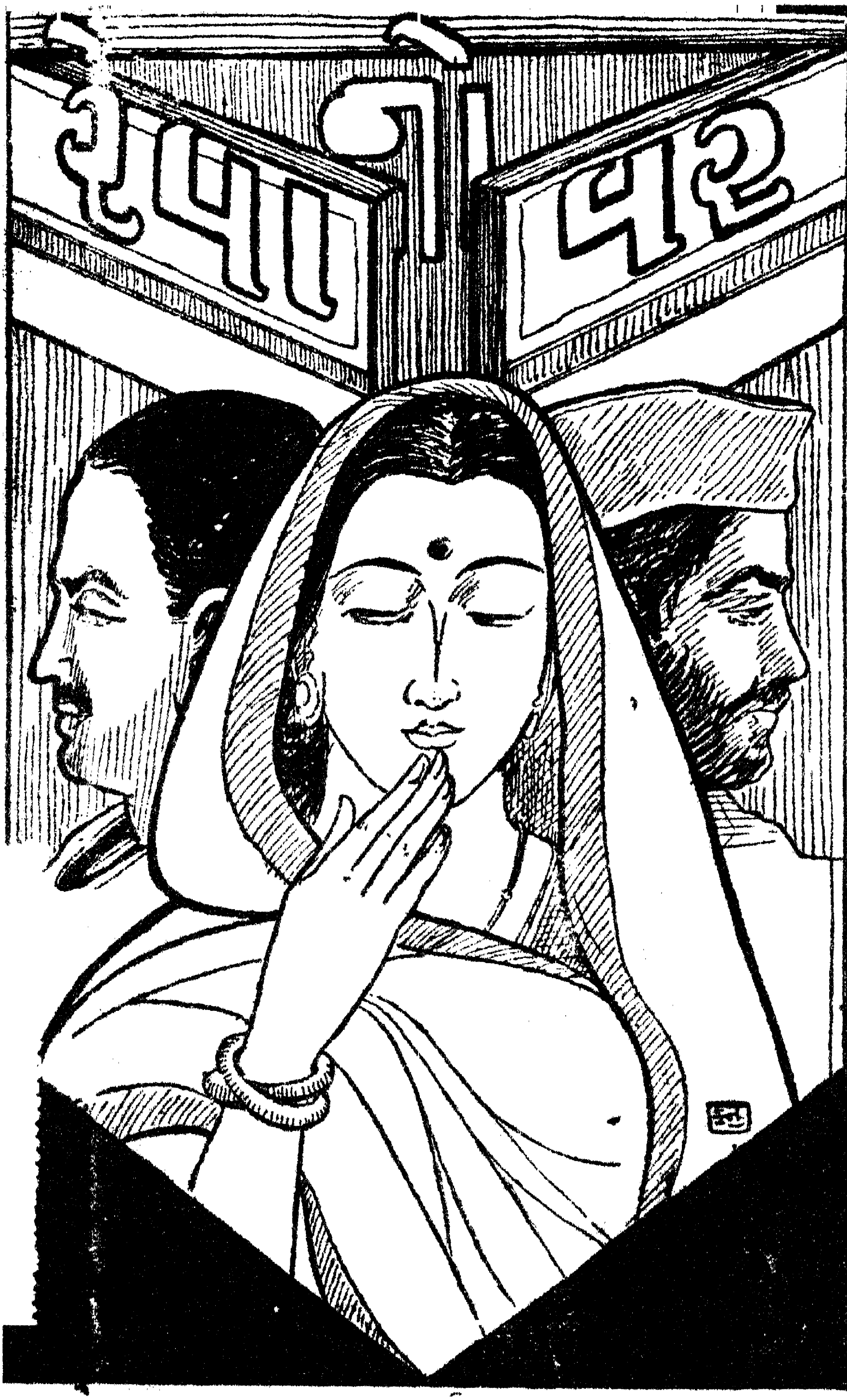

રેવાનો વર

[પ્રણયજીવનની નવલકથા, તથા
બીજી એક રહસ્યભરી લાંબી વાર્તા]

અંગ્રેજી પરથી રૂપાન્તરકાર

ભોગીલાલ ગાંધી
રમણલાલ સોની

•

સોલ એજન્ટ

એન. એમ. ઠક્કરની કું.
બુકસેલર્સ : : પબ્લીશર્સ
૧૪૦ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઇ-૨

કિંમત બે રૂપિયા

'રેવાનો વર'ના મુદ્રક : શાન્તિલાલ છો. પારેખ, શ્રી સરસ્વતી છાપખાનું
દાણાપીઠ, ભાવનગર.
'ખુલખજાના'ના મુદ્રક : મણિલાલ છગનલાલ શાહ, નવપ્રભાત પ્રિ. પ્રેસ
ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ.
પ્રકાશક : કૃષ્ણલાલ મણીલાલ ઠાકર : કૃષ્ણનગર, ભાવનગર.

સ્નેહી ભાઈશ્રી

લલિત પંડયાને

અર્પણ.

પ્રખ્યાત જર્મન લેખક હેર લિયોનાર્ડ ફ્રાન્ક કૃત 'કાર્લ એન્ડ અન્ના' નામક વાર્તાનું આ ગૂજરાતી રૂપાન્તર છે. મૂળ નવલકથા જર્મનીમાં એકદમ જ એટલી બધી લોકપ્રિય બની ગયેલી કે તેનો લેખક તે જ વર્ષે જર્મન વિદ્ધદ્દ સભામાં સભ્ય તરીકે ચૂંટાયેલો; અને વરસ દિવસમાં તો એ વાર્તા નાટકમંચ ઉપર અને સિનેમાના પડદા ઉપર ચમકતી થયેલી! અંગ્રેજીમાં પણ તે એટલી બધી લોકપ્રિય બનેલી કે પાંચ મહિનામાં તેની છ આવૃત્તિઓ ખપી ગયેલી! આવી મશહૂર વાર્તા ગૂજરાતીમાં પણ એવી જ યશસ્વી નીવડશે. બીજી વાર્તા 'ખુલબજાના' જાણીતી અંગ્રેજી લેખિકા દોરોથી સેયર્સ કૃત 'The open sesame'નું રૂપાન્તર છે. લેખિકાની તે એક શ્રેષ્ઠ વાર્તા ગણાય છે એટલું જણાવવું બસ થશે.

મુંબઈ.

ભોગીલાલ ગાંધી
રમણલાલ સોની

રેવાનો વર

: ૧ :

ચાર વરસથી બંને જણ સાથે હતા. બંદીવાસે એમને મિત્રો બનાવ્યા હતા. યુદ્ધની શરૂઆતમાં જ દુશ્મનના હાથમાં સપડાઈ ગયા ત્યારથી જ આ ઊંચી ભેખડો વચ્ચેની નાની શી એકાંત કોટડીમાં બંને પુરાયા હતા. સવારબપોર થોડે દૂર તળાવ ઉપર ખોદકામ કરવા જતા હતા. વચમાં દિલ થાય ત્યારે આરામ લેતા હતા. વળી પાછું થોડું કામ કરી લેતા હતા. એમની ઉપર કોઈનો ભારે જાપ્તો ન હતો; કેવળ નજર રાખવા માટે જે નામના ચોકીદારો રાખવામાં આવ્યા હતા તેઓ પણ પોતાની ટેકરી ઉપરની કાચી ચણેલી ચોકી ઉપરથી ભાગ્યે જ નીચે ઊતરતા હતા.

શંકર અને કેશવ ચાર વરસથી દુશ્મન સરકારના જાપ્તા નીચે બંદી હતા. એ દુશ્મન સરકારે નક્કી કરેલા 'રેશન' સાથે એમણે પોતાનાં શરીર તથા મનને ગોઠાડી દીધાં હતાં. કુદરતે નક્કી કરી આપેલ પરિમિત રંગ, રૂપ અને સૂર સાથે તેમણે પોતાની આંખ અને કાનને ટેવાવી દીધાં હતાં.

દિવસભર કામ કરતાં, ખાતાંપીતાં અને હરતાંફરતાં તથા રાતે આછા કે ઘેરા અંધકારમાં એકબીજાની બાજુએ સૂતાં સૂતાં એકબીજાનું મોં વિના જોયે પણ જોતા હોય તેમ રાતોની રાતો વાત કરી, એમની બાકી રહેલી જિંદગાનીની તૃપ્તિ લેવા મથતા હતા.

કોઈને ખબર ન હતી ક્યારે એમનો છૂટવા વારો આવશે, ક્યારે એમનું શું થશે?

'હું હમેશ દીવાલને અડોઅડ ખાટલા પર સૂતો; એ બાજુ-એ જ સૂતી. અને સવારમાં ક્યારે ઊઠી જતી, મને કશી ખબર પડતી નહિ. એટલી બધી એ શાંત હતી......તને શું કહું ? —ગજબ શાંત !'

'એ વાત તો તેં મને પહેલાં ય કરી છે. સ્ટવનો અવાજ સંભળાય એ પહેલાં તું ભાગ્યે જ ઊઠતો.'

'ખરી વાત.'

શંકર ઢેફાં ઉખાણે જતો. એના મોં પર દાઢી સારી પેઠે ઊગી હતી એથી મોઢું ખરબચડું દેખાતું.

કેશવ બાજુમાં જ પડેલો હતો. એણે સૂતાં સૂતાં ઘાસનું તણખલું મોંમાં ઘાલ્યું. એક ચાવીને ફેંકી દીધું ને બીજું લીધું. 'મને નવાઈ લાગે છે—એ તે કેવી રીતે બને કે એની છાતી સાવ ગોરી છે અને પગ, સાથળ ને આખું શરીર એટલું ઊજળું નથી ?'

શંકરે કશો જવાબ આપ્યો નહિ. કેશવ આગળ બોલતો, 'તાંબા જેવું, તેં કહ્યું, નહિ ?'

'તું એની વાત કરે છે ત્યારે તારું ચિત્ત ઠેકાણે રહેતું નથી.' શંકર કેશવની સામે તાકી રહી બોલ્યો.

અરધોએક કલાક પછી—ઘણીક વેળા, અને ખાસ કંઈ ન સમજાય તેવા કારણે, પક્ષીઓનું ટોળું ઊડતું, દૂર લીલોતરી ઉપર ઊતરતું અને વળી પાછું ત્યાંનું ત્યાં આવતું—અને વળી પાછો શંકર બોલતો: 'પણ એને તો આજે ચાર વરસ થઈ ગયાં. ઘણી વાર તો હવે એ કેવી છે તે યાદ યે નથી આવતું. એનું મોં પણ નથી દેખાતું—કશું યાદ નથી આવતું ! તું તો સમજે છે. કેશવ, બધું આવી આવીને ભુંસાઈ જાય છે. પણ રાતે... સ્વપ્નામાં તો...એ એટલી બધી જીવતી હોય છે કે એને હું અડી શકું છું.'

'પણ હું જાણું છું એ કેવી દેખાય છે... કેમ રહે છે ને

શું કરે છે. હું એની રજેરજ જાણું છું.'

'પણ તેં તો એને જનમારામાં જોઈ સુદ્ધાં નથી... પેલું એરોપ્લેન અહીં ઊતરે તો એમાં બેસી હમણાં હું ત્યાં પહોંચી જાઉં. ઓ ભગવાન! આવું તો કોનાથી સહ્યું જાય? ચાર વરસ!!'

'અરે ભલા! તારે તો દુનિયામાં એક જણ પણ એવું છે જે તને યાદ કરે છે, તારી ઝંખના કરે છે.'

'ખરી વાત–એક જણ છે એ સાચું.'

'અને મારે? દુનિયા આખીનો વિચાર કરી જોઉં છું–એક એવી ચીજ નથી...કશું જ મારે માટે નથી!'

'હા...એ રાહ જોતી જ હશે–જો એ જીવતી હશે તો...'

'એમાં શંકા નથી–એ જીવે જ છે.' કેશવ એકદમ બરાડી ઊઠ્યો. અને ફરી પાછું એણે પોતાનું મોં ધરતીમાં સંતાડી દીધું. થોડી વારે વળી એણે દૂર દૂરની હરિયાળી ભણી દૃષ્ટિ ફેંકી. તેણે જીવનમાં કદી ન જોયેલી એક નારીને જોઈ, તેણે જે ખંડમાં કદી પગ ન હતો મૂક્યો એ ખંડમાંના એક તાકાને સાફ કરતી રમણીને જોઈ. જૂના ખાટલા ઉપર ચાદર બિછાવવા લાંબી થયેલી રમણીને તેણે જોઈ! ખાટલાની સામી ઇસ ઉપર તે નમી હતી. ઓરડીમાં ખાટલો ક્યાં કેવી રીતે ગોઠવેલો છે તે ય તેણે જોયું, અને એની આંખે ચાદરનો રંગ અને ડિઝાઇન પણ દેખાયાં.

'શંકર! કહું છું શંકર, જો એ અહીં આવી પૂગે, તારી રેવાસ્તો, તો–શંકર, એક વાર તું મને ન સોંપે?–માત્ર એક વાર?'

પરણેલા પુરુષે કોદાળીના હાથા ઉપર એના બંને હાથ ટેક્યા અને એના ગાલ એ હાથ ઉપર. 'જો એ અહીં હમણાં હોત–' પણ તે પૂરો વિચાર જ કરી ન શક્યો.

'બોલ, બોલ.'

શંકર બાજુમાં સૂતેલા માણસ ભણી લાંબો વખત જોઈ રહ્યો. 'કદાચ સોંપું...તું ય મારા જેવો જ બદનસીબ છે! પણ એક જ વાર...હા...કદાચ. પણ જો તું ફરી માગે તો તારી ખોપરી ભાંગી નાખું આની અણી વડે.'

'કોણ જાણે હજી ય સ્ટવનો અવાજ ચાલતો હશે!'

વાદળાંનો પડછાયો પથરાયો. પંખીઓના પેલા ટોળાનો અવાજ તેમના દૂર દૂર ઊડવાની સાથે અશ્રાવ્ય બની ગયો. છેક પાસેની ઝાડીમાંથી એક ધીમો ચીંચીં અવાજ આવ્યો. પણ એ છેલ્લું પંખી ય શાંત પડી ગયું. આ નરી નીરવતામાં બંને આદમીઓ પોતાની શીરામાં ધબકતા લોહીનો અનુભવ કરી રહ્યા હતા. દૂર દૂર હરિયાળા મેદાનને એક છેડે સૂરજ એનું છેલ્લું કિરણ ફેંકતો ઊભો હતો, સુવર્ણરંગ્યું તેજ પાથરતો.

વાદળની છાયા ઝાંખી પડી અને સૂર્યની તેજરેખામાં ડૂબી ગઈ. ફરી પાછો ઋતુરાજ એના અસંખ્ય રવે ગર્જી ઊઠ્યો, એક ક્ષિતિજથી બીજી ક્ષિતિજને બાથમાં ભરતો. એક તણખલું પણ હાલતું ન હતું.

'પણ રેવા કદી કબૂલ ન કરે. એ બીજા આદમી માટે નથી... અમારી પહેલી રાતની મથામણ મેં તને કહી હતી. એ વખતે તો તે અઢાર વરસની હતી—મેં તને બધી વાત પહેલાંથી કહી નાખી છે. તું તારી મેળે જ ફેંસલો આપી શકે છે, કેશવ!'

આ ચાર લાંબાં વરસો દરમિયાન—વિરહની યાતનાના લાંબા દિવસો દરમિયાન—શંકરે એના સાથીદારને કહેવામાં કશું બાકી રાખ્યું ન હતું. પણ આમ તો એ સ્વભાવે શાંત માણસ હતો. ભૂતકાળનો એ વિચાર કરતો ત્યારે એ વખતની હાડમારીઓ એને આજે દિલચસ્પ લાગતી. રોજ રોજ રોટીની તલાશમાં, અને કાટડીની શોધમાં ભોગવવી પડતી અથડામણો! પણ હવે તો એની

હાડમારી જુદી હતી—એની કસોટી પહેલાં કરતાં કપરી હતી—એકાંત અને વર્તમાન બે એની કસોટીરૂપ હતાં !

કેશવ—શંકરના એકાંતજીવનનો સાથી—કશું જ જોયા વિના કેવળ શંકરની રાતદિવસની લગાતાર વાતો ઉપરથી જ જાણી ચૂક્યો હતો કે ઘર કેવડું ને કેવું હતું. એટલું જ નહિ પણ રેવાનાં અંગઉપાંગોની ય એને ખબર હતી. એની લાગણી એનો સ્વભાવ તે બરાબર જાણતો હતો. એ એક આવેગશીલ છતાં શાંત અને ચતુર તથા સુઘડ બાઈ હતી. એને એ ય ખબર હતી કે ઘરમાંની હથોડીનો હાથો પિત્તળનો હતો અને રેવાના ડીલ ઉપર ત્રણ તલ હતા, જાણે સાટીનના રેશમ જેવા ! ઘરમાં સ્ટવ ક્યાં મુકાતો અને હથોડી વગેરે હથિયારો ક્યાં પડ્યાં રહેતાં. બધું એ જાણતો હતો. અને ડીલ ઉપરના ત્રણ તલો પણ ક્યાં ક્યાં વસેલા હતા, તેની ય તેને પૂરી જાણ હતી.

કેમકે દુનિયામાં એનું કોઈ ન હતું અને કાંઈ ન હતું, રેવાનું ચિત્ર એના દિલમાં હુબહુ ઊગી નીકળ્યું હતું.

‘પણ ધાર કે તું બહાર જાય એ પહેલાં જ કોઈ બીજાની સાથે એ ભાગી ગઈ હોય...તને બેવફા નીવડી હોય...તો ? ચાર વરસ કાંઈ નાનોસૂનો ગાળો નથી. શંકર ! અને એમાં ય જુવાનીથી છલકાતી ઓરત માટે...’ અને થોડી વાર થોભી પાછો તે બોલ્યો, ‘અને આ મખમલિયા હરિયાળી ઉપર પંખીઓને બદલે, માન કે નારીનાં વૃંદ આવી બેસતાં હોત તો તું ય કંઈ...’

‘રહેવા દે એ વાત. સાંભળ, એક નવી વાત કહું. રેવાને લઈને હું શહેરમાં રહેવા ગયો ત્યારે અમારી પાસે બહુ તો ન હતું પણ તો ય બે ખંડવાળી ઓરડી રાખી થોડું રાચરચીલું ને ફરનીચર ગુજરીમાંથી લઈ આવી ઘર શણગારવામાં અમે બાકી રાખ્યું ન હતું. પણ યા નસીબ—! એક જ અઠવાડિયામાં મને ઘસડી ગયા !’

'મને બધી ખબર છે. ૭ રૂપિયામાં એક રૂપાળો ખાટલો અને......'

'પણ મારે જવું પડશે એવી કોને ખબર હતી? અમે કહેતાં: હવે તો આ ઘર અને આપણે. બધું હવે નિરાંતે થશે. અને મને ખાતરી છે કે રેવા એ ભૂલી ગઈ નહિ જ હોય. બીજા ખ્યાલો કરવા જેટલો એને વખત જ નહિ હોય. ઘર ચલાવવા જેટલું કમાતાં જ એની હૂંસ નીકળી જતી હશે.'

'અને એથી જ કદાચ એણે—'

'તને એ શું સૂઝ્યા કરે છે? જરા જીભ તો ઠેકાણે રાખ. ગમે તેમ પણ...રેવા—એના પૂરતું તો હું જાણું છું. એનાથી એવું થાય જ નહિ.' શંકરે કોદાળી ઉપાડી અને ઘુમાવીને એક ઢેફું ઉખાડ્યું.

કેવળ વિચારો અને વિચારો! ભારોભાર અકાર્યશીલતા! એમણે શંકરમાં અહેતુક ચિંતાવર્તુળો ને વમળો પેદા કર્યાં હતાં. પણ હમણાં હમણાં તેણે સખત મજૂરી દ્વારા એ બધાંને હડસેલી કાઢ્યાં હતાં.

કેશવ એકએ વરસના બાળકની જેમ સળીઓ અને તણ-ખલાંની રમકડાંગાડીઓ બનાવતો અને કેવળ કલ્પનાઓમાં ડૂબ્યો રહેતો. પરંતુ આ રમત અને એની કલ્પના એને આનંદ આપ-વાને બદલે વ્યથા જ વધારે આપતાં. જ્યાં પગ્ગો હતો ત્યાં જ તે અચલ પગ્ગો હતો. તોફાની કલ્પનાઓમાં એ બંધાઈ રહ્યો—સૂરજ અસ્ત પામ્યો અને તેના બિરાદરે ઊંચકેલી કોદાળીની અણીનો પડછાયો ખૂબ લાંબો બની તેની પાસે જ પથરાયો ત્યાં લગી.

પશ્ચિમની ક્ષિતિજ અસ્ત પામતા સૂર્યની લાલિમાએ ચમકી રહી હતી. જરા ઝડપી ગતિએ આગળ વધતું સોનેરી ચકરડું હજી ક્ષિતિજને સ્પર્શ્યું ન હતું. નજીકનાં તણખલાંઓની

એક ટોચ ઉપર હજી તેજકિરણ આછું આછું સ્મિત પાથરી રહ્યું હતું. દૂરના મેદાન ઉપર ગાઢ કાળી નીલિમા પથરાઈ ગઈ હતી અને પૂર્વની દૂરની ક્ષિતિજ ઉપર રાત્રિરાણીનું આગમન થઈ રહ્યું હતું. તમરાં અને કંસારીઓ આનંદભર્યો આવકાર જાહેર કરી રહ્યાં હતાં. હવામાં ભેજ પથરાઈ ગયો હતો.

શંકરે ખરબચડી ઢીલી ધરતીને એક ઘાએ ગબડાવી પાડી અને એટલો ભાગ સાફ કરી બીજા દિવસ માટે બાકીનું રહેવા દઈ ડગલો પહેરી લીધો.

પાએક કલાક ચાલ્યા હશે ત્યાં તો તેમના જોડાઓ ભેજથી ભરાઈ ગયા હતા. બીજી સવારે તો તેમને મહિનાનું 'રેશન' લઈ આવવા દૂર સરકારી ઑફિસે જવાનું હતું. ચાર વરસથી તેમને દર મહિને એક વાર 'રેશન માટે' આખો દિવસ ચાલતાં જવું પડતું હતું. એમના પગ નીચે કચડાયેલાં તણખલાંઓ એમના જતાં જ પાછાં ઊભાં થઈ જતાં હતાં. પરંતુ ક્વચિત્ એમની પિછાણની નિશાની હૃદય ઉપર ધારણ કરી તેઓ પણ, બીજી વાર આ બિરાદરો આવે ત્યાં લગી ઊંચી ડોક ઊભાં રહેતાં!

કેશવ અને શંકર સુથારીલુહારી કામના અનુભવી કારીગરો હતા. બંનેની ઊંચાઈ લગભગ સરખી હતી. અને બંનેના ચહેરા કારીગરોને સ્વાભાવિક તેવા કાળાશ પડતા અને સખત હતા.

એક દિવસ—ચાર વરસને અંતે એક અમલદાર આવ્યો. એમાંથી એક જણને એક ટુકડીમાં ઉમેરી લઈ ચાલતો થયો!

શંકરને કેશવની વિદાય લેવા જેટલો સમય પણ ન મળ્યો! પાંચ મિનિટમાં તો તેણે પોતાને બીજા અનેકની સાથે સ્ટેશન ભણી કૂચ કરતો અનુભવ્યો.

: ૨ :

શંકર ગયો એને બીજે જ દિવસે કેશવ બંદીવાસેથી નાસી છૂટ્યો. રેવા માટેની એની ઝંખનાએ આ સાહસ સરળ બનાવી આપ્યું અને લાંબી આકરી મજલ એને સુખરૂપ લાગી.

એણે વિચારી લીધું હતું કે પોતે રેવાને ત્યાં જઈ તેને પોતાની પત્ની તરીકે જ સંબોધશે, પોતે શંકર તરીકે–રેવાના પતિ તરીકે જ ત્યાં જશે, ઓળખાવશે અને રહેશે. 'જો રેવા સાથે આખી જિંદગી રહેવું હોય તો આ સિવાય બીજો રસ્તો પણ શો છે ?' એમ એણે રસ્તે જ વિચારી લીધું હતું. બાકી એને કાંઈ કાવાદાવા અને ચાલાકી કરવામાં કશો રસ હતો એમ નહિ કહું. કોઈ એક વ્યક્તિ એનું સમસ્ત જીવનધન બની રહે અને પોતે કોઈ એકના જીવનધન તરીકે સ્થાન પામે એવો સતત પોકાર એનો આત્મા કરી રહ્યો હતો–એ જ વાત સાચી હતી.

અને રેવા સાથે શંકર બની રહેવાનું વધારે શક્ય પણ હતું કેમકે શંકર અને કેશવના બદનમાં, રૂપરંગમાં, આંખમાં અને બીજા અનેક પ્રકારના વર્તનમાં ખૂબ મળતાપણું હતું—ઘણી રીતભાત તો ચાર વરસના સતત સાન્નિધ્યમાં અને રેવાના સતત ધ્યાનમાં કેશવે શંકર પાસેથી સાવ અજાણતાં અપનાવી લીધી હતી.

રેવા સાથેનું શંકરનું અંગત જીવન કેશવ રજેરજ જાણતો હતો. જાણે એણે પોતે જ ભોગવ્યું ન હોય! એનો દેહ અને આત્મા જાણે રેવાથી જ ભરાઈ ગયો હતો ! રેવા કેશવની કલ્પનાની ગૃહરાણી બની ગઈ હતી, જેને માટે પ્રત્યેક માનવી અમુક વખતે પ્રાણપણે ઝંખે છે તેવી. અદ્‌ભુત વૈચિત્ર્ય છતાં સાવ સત્ય એ હતું કે કેશવ રેવાને ચાહતો હતો.

ભાગી છૂટી ચાલી નીકળેલો કેશવ ત્રણ મહિનાને અંતે રેવા

રહેતી હતી એ શહેરના પરામાં આવી પહોંચ્યો.

સેંકડો માઈલોનો પ્રદેશ તેણે ભારે ભય અને ઉચ્ચાટમાં કાપ્યો હતો. જંગલોમાં સંતાતો છુપાતો, ભાગ્યે જ કોઈ ઝૂંપડામાં નિરાંતે રાત ગાળતો, ચળકતા સૂર્યતેજમાં નદીકિનારે હીંડતો કેશવ રેવાના નગરમાં આવી પહોંચ્યો.

અંધારાં ધાનભર્યાં ખેતરોની ધારે ધારે આવેલાં ઝૂંપડાઓ વટાવી તે શહેરને એક છેડે પડતા લત્તામાં પ્રવેશ્યો. એ લત્તાની ભૂગોળની તેને પૂરી ખબર ન હતી પણ ઘર કેવું હતું તે તો તે બરાબર જાણતો હતો. ઘરની દિશાની પણ એને ખબર હતી.

અને હવે ઘર બહુ દૂર ન હતું.

સંધ્યાના ઝાપટાએ આ પ્રવાસીના મોં ઉપરની ધૂળ અને જોડા ઉપરનો મેલ ધોઈ નાખ્યો હતો.

તે હજામની દુકાનમાં પ્રવેશ્યો. એનું નાનું પોટકું બાંકડા ઉપર મૂક્યું અને ઉપર ટોપી મૂકી.

હજામે ટોપીને ખીંટીએ ભરાવી આંગળી વડે ખુરસી બતાવી કેશવને બેસવા સૂચવ્યું.

બંદી અવસ્થામાં પણ કેશવ દર શનિવારે હજામત કરતો હતો અને તેણે શંકરને ઘણી વાર ટકોર મારી હતી: 'પહેલાં તો તું રોજ હજામત કરતો અને હવે જો આમ દાઢું વધારીને ઘેર જાય તો પહેલાં તો તારી રેવા સુદ્ધાં તને નહિ ઓળખે.'

લાંબા વિયોગને અંતે માનવી હરખભર્યા હૈયે અને આતુર નયને પોતાની પ્રિયાને ભેટવા જે ગતિએ ઘરભણી પગ ભરે, બરાબર એ જ ગતિ અને એ જ સ્થિતિમાં કેશવ રેવાના ઘરભણી જઈ રહ્યો હતો.

રેવાના ઘરની અડોઅડ જોડાની દુકાન હતી. એ દુકાનની બારીમાં નવા જોડાની ત્રણ જોડી પડેલી દેખાતી હતી. બાજુમાં

એક તૂટેલું તુલસીનું કૂંડું હતું અને તેને અડીને બિલાડી સૂતી હતી. કેશવે કલ્પ્યો હતો તેના કરતાં દુકાનનો ઢંગ જુદો જ હતો. શંકરે વર્ણવેલી ચાર વરસ પહેલાંની આ દુકાન ન હતી. એ વખતે તો દુકાનનો ઓર ભપકો હતો. નાનકડા કાચના કબાટની અંદર હારબંધ ગોઠવેલી જોડાઓની ભાત ભાતની કતારો અને સાથે પીળી ચકતી ચોંટાડીને તેની ઉપર લખેલી કિંમત તથા જુદી જુદી જાતના જોડાઓની જાહેરખબરો અને પ્રશસ્તિઓમાંથી આજે અહીં કશું ન હતું!

એ દિવસો અને આજના દિવસો વચ્ચે યુદ્ધ એની વિનાશ-લીલા પસારી ગયું હતું!—કેશવને એનો ખ્યાલ આવ્યો. અને તરત જ એના પેટના તળિયે કોઈ ભારે બેચેની વ્યાપી ગઈ. એનો આનંદ, એનો ઉત્સાહ ક્યાં ય ઊડી ગયો.

'પાસેના મકાનને બીજે માળે ડાબા હાથે ...... નંબરની ઓરડી'—એને બરાબર યાદ હતું. તે દાદરો ચઢ્યો. પણ હજી તેના પેટની બેચેની મટી નહિ. એને થયું કે હમણાં પાછો જાઉં, અને થોડી વારે આવું. પણ એના પગ પાછળ ફરવાને બદલે આગળ જ વધ્યા. છેક બે જ પગથિયાં બાકી રહ્યાં ત્યારે તેણે ચોપાસ નજર નાખી. અને બાકી રહેલાં પગથિયાં એકદમ ઝડપથી ચઢી ગયો અને ડાબે હાથે વળ્યો.

ઓરડીનો નંબર એ જ હતો. એણે એની કલ્પનાચક્ષુએ બંધ બારણાંની પાછળ ઊભેલી રેવાને સગડી આગળ રાંધતી નિહાળી. તેણે તેને ગરદનેથી નમેલી, પાછળથી પોતે જોતો હોય એવી રીતે જોઈ. વળી એને સગડી પાસેથી ખસી કપડાંની પેટી આગળ જતી અને વળી પાછી સગડી આગળ જતી કલ્પી.

રેવાનું પ્રત્યેક હલનચલન તેની ભરપૂર જીવનમયતાથી ઊભરાતું હતું. પૂરતું આકર્ષક હતું. કેશવને માટે આ એકેએક હલન

સંપૂર્ણ પરિચિત હતું.

કેશવને રેવાનું એટલું તો રજેરજ જ્ઞાન હતું કે ગમે તેવી ભરચક ભીડમાં પણ દૂરથી એને સરકી જતી જુવે તો ય તે પરખી પાડે.

ચિંતા અને આતુરતાથી લદાયેલા કેશવે તેનો લાંબો હાથ પોતાના ગળા ભણી લંબાવ્યો. ક્ષણવારમાં તો તેનાં પગલાં દાદર ઊતરવા મંડી પડ્યાં. પણ ક્યારે પાછાં એ પાછાં ફર્યાં અને કેવી રીતે તેના શરીરને એ જ બારણા પાસે ખેંચી લાવ્યાં અને બારણું ટકોરાવ્યું તેની તેને પોતાને જ કશી ખબર પડી નહિ.

'રેવા !.........'

અને તરત જ કોકનાં પગલાં ઓરડીમાં બારણા ભણી આવતાં સંભળાયાં. અને ક્ષણમાં તો કેશવને ખાતરી થઈ કે કલ્પનાની ગમે તેટલી સુંદરતમ મૂર્તિ કરતાં શ્વાસ લેતી અને હાલવતી, ઉષ્માભરી, વાસ્તવિક જિંદગાનીથી તસતસતી માનવમૂર્તિ અનેક ગણી વધારે સુંદર, વધારે દિલચસ્પ હોય છે. લોહીના પ્રત્યેક બિંદુના વહન દ્વારા એ મુખ ઉપરની ફરતી રેખાઓને જીવન સાથે કેટલો બધો સંબંધ હોય છે! એ રેખાપલટો પોતે જ જાણે જીવન છે, તમામ પશ્ચાદ ભૂમિકામાંથી જીવનની આકૃતિને કોતરીને તે બહાર ખેંચી લાવે છે, ચોપાસના વાતાવરણમાંથી જીવનની ગતિને મૂર્ત કરી તે ઉઠાવ આપે છે.

કેશવના દેહમાં એક કંપારી વ્યાપી ગઈ. એની આંખોમાંથી આનંદની ધારા વહી રહી. 'રેવા ! રેવા ! ઓળખ્યો નહિ મને ?' કોણ કહી શકશે કે કેશવ અસત્ય બોલ્યો હતો ?

કેશવના મુખ ઉપરનો આનંદ જોઈ રેવાનો ભય ઓગળી ગયો. તેણે જિજ્ઞાસાપૂર્વક અને ખુલ્લા દિલે સ્વસ્થતાભર્યા સૂરે પૂછ્યું, 'કોણ ?'

રેવાએ એક જીર્ણ કધોવન પડી ગયેલો સાલ્લો પહેર્યો હતો. તેનો સાદો, સુદઢ, સુઘડ ચહેરો જાણે કે પ્રકૃતિદેવીને મન એક તેજસ્વી, ઉષ્માભરી અને અવિકૃત માનવાકૃતિના આદર્શ નમૂના-રૂપ હતો.

હજામની દુકાનની જેમ કેશવે અહીં પણ એક તૂટેલી ખુરસી ઉપર પોતાનું બચકું મૂકયું અને તેની ઉપર ટોપી.

'આ ખુરસીઓને તો મારે પોલીશ મારવું પડશે. આપણે ખુરસીઓ ખરીદી હતી ત્યારે જ મેં તને કહ્યું તો હતું.'

રેવાને યાદ આવ્યું કે તેના ધણીએ આવા જ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા હતા. તે ભ્રમણામાં પડી.

'હજી તેં મને ન જ ઓળખ્યો ?'

'પણ તમે કોણ છો ?'

તેનો ચહેરો ફિક્કો પડ્યો, તેના હોઠ સુદ્ધાં ફિક્કા બન્યા: 'શંકર.'

તે પાછી પડી. કમાટ ઉપર તેનો એક હાથ ચોંટી રહ્યો. 'શું ? ના, તમે એ નથી.'

'રેવા !' એકાએક કેશવના ઢીંચણો લાગણીના ધોધમાં ઢીલા પડ્યા. એણે બે ડગલાં ભર્યાં; ને તે બેસી પડ્યો. 'રેવા !'

તેના આ સૂરે રેવાના હૈયાના તાર ઝણઝણાવ્યા.

દૈવનો ગમે તેવો પ્રકોપ ફાટી નીકળે, તેનો પોલાદી પંજો છેક માથા ઉપર તૂટી પડે ત્યારેય ઓરત તો એનું રોજિંદું ઝીણું ઝીણું કાર્ય કર્યે જ જાય છે, તેવી જ રીતે રેવા રસોડામાં જઈ ચૂલ ઉપરની તપેલીમાં મસાલો નાખી, સળગાવીને નાખી દીધેલી ત્રણ સળીઓ ભેગી કરી, પાછી આગલા ખંડમાં આવી થોડીક ક્ષણો અચલ ઊભી રહી ત્યારે એનું મસ્તક ઝૂકી રહ્યું હતું.

થોડી જ મિનિટ પહેલાં કેશવે રેવાનું જે ચિત્ર મનઃચક્ષુ

આગળ જોયું હતું, બરાબર તેવું જ આ હતું.

રેવાનો સ્વભાવ તદ્દન સરળ અને ભોળો હતો. એ જાણતી હતી, તેમ છતાં પોતાના સ્વામી જેવું જ બોલનાર આ આદમીની વાતનો બિલકુલ ઇન્કાર કરવાની તેની હિંમત ચાલી નહિ. તેણે તેની ભણી વ્યથાપૂર્ણ ચહેરે જોયું. કેમ જાણે પોતાની નિરાધારતા વ્યક્ત કરતી ન હોય !

'કહે રેવા, કહે, તું વિશ્વાસ નથી રાખી શકતી ?...આ દુનિયામાં તારા વિના મારે કોઈ નથી.' જીવનની ઉષ્મા તેના સ્મિતમાં વહી રહી. જીવનનો તમામ આનંદ અને સમગ્ર દુ:ખ એ સ્મિતમાં આવી વસ્યાં. અને આ આદમીને માટે અસત્ય સત્ય બની ગયું, જ્યારે તેણે ઉચ્ચાર્યું કે: 'તું મારી પત્ની—મારી રેવા છે' ત્યારે.

રેવા જાણતી હતી કે આ આદમી બોલતો હતો તે સત્ય ન હતું. તેમ છતાં તે જ ક્ષણે તે એમ પણ અનુભવતી હતી કે આ આદમીના પ્રત્યેક વેણમાં લાગણીની પૂરેપૂરી નિખાલસતા વસેલી હતી. ખુરસી ઉપર વાંકો વળી બેઠેલો આ અજાણ્યો આદમી તેની અંતરની ઊર્મિઓને તદ્દન અજાણ્યો હતો, એમ યે તે કહી શકતી ન હતી. છાતી ઉપર હાથ રાખી તે મૂંઝાયેલી ઊભી જ રહી.

રેવા કબાટ પાસે જઈ બોલી: 'ભલા આદમી, શું કામ આવું બોલો છો ?' અને તેણે તેના ખાનામાંથી એક ઝાંખું કાર્ડ કાઢી કેશવના હાથ સામે ધર્યું. 'ચાર વરસ પહેલાં ! ચાર વરસ !' અને તેણે ફરી છાતી ઉપર પહેલાંની જેમ હાથ જોડ્યા.

કેશવે કાર્ડ વાંચ્યું. લશ્કરી ખાતા તરફથી એ આવેલું હતું. એમાં લખેલું હતું કે શંકર ૧૯૧૪ના સપ્ટેમ્બરની ૪થી તારીખે ...... સ્થળે ...... નંબરની ટુકડીમાં કામ કરતાં વીંધાઈ મૂઓ હતો. તેણે કાર્ડ ફરી ફરી વાંચ્યું. ઉથલાવી ઉથલાવી જોયું. અને

સ્મિત કર્યું: 'તદ્દન જુઠ્ઠી વાત છે, રેવા, તદ્દન ખોટી વાત.'

તેણે હાથ લંબાવી રેવાનો હાથ પકડી કહ્યું: 'કેવું બેવકૂફી ભર્યું લખ્યું છે? મારા વચન ઉપર વિશ્વાસ નથી?'

તે એટલો બધો દ્રવી ગયો હતો અને આનંદની છોળમાં બૂડી ગયો હતો કે રેવાએ એકાએક પોતાનો હાથ પાછો ખેંચી ન લીધો. તેની આંખોમાં ભય હતો અને તદ્દન ગાંડી આશા પણ હતી—ધણીના અવસાન બાદ જેમ સ્ત્રી ગાંડી આશામાં જીવે છે કે હમણાં બારણું ખૂલશે અને હમણાં એનો પ્રિયતમ પાછો પધારશે—બરાબર તેવી જ.

તેણે વાત દૂર ધકેલવા માંડી. 'તમે કદાચ ભૂખ્યા હશો?' પણ બીજી જ ક્ષણે તેને વિચાર આવ્યો: 'હું શું કામ એને સંઘરું? શું કામ એને ધકેલી ન કાઢું? શું કામ પડોશીઓને બૂમ મારી ભેગાં ન કરું? પણ એક બાજુ વિચાર ચાલતા રહ્યા, બીજી બાજુ એના હાથ સવારની ભાખરી ઉપર ઘી ચોપડતા રહ્યા. અને તે શાક માટે રકાબી શોધવા લાગી.

'મને ચોક્કસ ખાતરી છે, તું ભૂલી નથી જ ગઈ...'

વિચારવેગે લોહી તેના મગજમાં ચઢી આવ્યું. પણ વળી સ્વસ્થતા ધારણ કરી રકાબીમાં શાક કાઢવા લાગી, તદ્દન યંત્રવત.

જીવનમાં આ પહેલી જ વાર, પોતે જેને પ્યાર કરતો હતો તેવી સ્ત્રીના હાથની રસોઈ કેશવ ખાતો હતો!

દ્રષ્ટિ ઊંચી કરતાં રેવાએ જોયું કે કેશવ કેટલો દ્રવી રહ્યો હતો. અને એક તદ્દન આછું અને અદૃશ્ય સ્મિત તેના ચહેરા ઉપરની ઊંડી ગંભીરતાને વિખેરી નાખતું ચમકી ગયું.

'પેલો જૂનો ચમચો ક્યાં ગયો?—પેલો...જરા વળી ગયેલો?'

સ્વપ્નભોમમાં વિહરતી હોય તેમ તે ઊઠી અને રસોડામાંથી પેલો ચમચો લઈ આવી.

'બસ આ જ.' તેણે સંતોષપૂર્વક રેવા ભણી જોતાં કહ્યું. રેવા તો હજી જાણે સ્વપ્નચાદરમાં લપેટાયેલી જ દેખાતી હતી.

આછા દીવાના અજવાળે ચાર દીવાલોની અંદર બંધ બારણે બંને જણ બેઠાં હતાં. જમણે હાથે ખાટલો હતો. ડાબે કબાટ. ખૂણામાં થોડી પેટીઓ અને ડામચિયો. બારી નાની અને ચોરસ હતી. કાંદા અને કોથમીરની વાસ રસોડા ભણીથી આવતી હતી.

વર્ષો સુધી એક સાથે રહ્યા પછી સહજ રીતે આદમી બીજાની ટેવો, વાણી અને હલન અપનાવે છે. આ આદમી શંકરની જેમ જ મોટા મોટા કોળિયા ભરતો હતો. રેવા તેને ભયપૂર્ણ આશ્ચર્યસહિત જોઈ રહી.

કેશવે રેવાની એકાંતતા ઉપર—વર્ષો લગીની એકધારી એકાંતતા ઉપર ચઢાઈ કરી હતી—તેની ઊર્મિઓ અને વાસનાઓના કાફલાને જગાડીને, જીવનની આરતને ઝણઝણાવીને જ તો. રેવાની બુદ્ધિ કદી ન સ્વીકારી શકે તેવી ઊર્મિઓને તેણે વહાવી દીધી હતી. અને રેવાની બુદ્ધિ થંભી જતી, એની વિચારધારા અટકી જતી અને તે ક્ષણે તેનું દિલ બધું માની લેતું.

'સોમવારે કામની શોધ કરવી પડશે!' કેશવ બોલ્યો.

'પછી મારે કામ કરવા નહિ જવું પડે.' રેવાએ વિચાર્યું. 'પછી તો પહેલાં હતું તેવું, તેથી ય વધારે મજાનું જીવન ભોગવાશે.' પણ પાછી તે બોલી ઊઠતીઃ 'પણ તમે શું કામ કહો છો કે તમે મારા સ્વામી છો? એવું બોલવાની શી જરૂર છે?'

'પણ રેવા, રેવા...' કેશવ બોલવા જતો હતો તેને વચ્ચે જ અટકાવી દઈ રેવા બોલી ઊઠીઃ

'મને એ એટલા બધા વહાલા હતા. મારા ઉપર એ ય એટલી બધી લાગણી રાખતા હતા—હું એમને કદી નહિ ભૂલી શકું—મારાથી કદી નહિ ભુલાય.'

ઇર્ષ્યાના વાવાઝોડાએ વળી પાછી કેશવની સ્થિરતા હલાવી નાખી. અને પ્રથમવાર જ એણે ઇરાદાપૂર્વક, જાગ્રત રીતે અસત્ય ઉચ્ચાર્યું—રખેને જિતાયેલી રમણી ફરી પાછી ગુમાવાઈ જાય એ બીકે.

એણે થાળી ખસેડી અને ચોતરફ દૃષ્ટિ ફેંકી. 'ખાટલા ઉપરની ચાદર તો નવી લાગે છે! આપણે તો પીળી લાવ્યાં હતાં. વેપારીએ કહ્યું હતુંઃ સસ્તામાં કાઢી નાખવાની છે, લઈ જાવ—યાદ છે ને તને?'

રેવાએ જવાબમાં કેવળ ડોકું ધુણાવ્યું અને તે મનમાં બબડીઃ 'ભગવાન તું જ જાણે છે!'

'પછી કબાટવાળાને આપવાના બાકી રહેલા બિલનું શું થયું?'

'એ તો મેં ધીમે ધીમે પતાવી નાખ્યા.'

બીજો આદમી જેમ મૂછને સાફ કરે તેમ આણે એની પાંપણોને ચીમળી સાફ કરી. શંકર પાસેથી તેને આ ટેવ મળી હતી. રેવા હબકીને આ જોઈ રહી.

'તો હવે કશી પાછલી ચિંતા અને બોજા વિના આપણે નિરાંતે જીવી શકીશું. બધું બરાબર ચાલશે. રેવા...જરા આમ જો, આમ મારી સામે જો તો રેવા.'

તેના અદબ ભીડેલા હાથ ઉપર તેનું મસ્તક ઢળી પડ્યું.

'ફરી ટેવાઈ જવું પડશે.' રેવાના માથાને પંપાળી રહેલા કેશવના હાથ નીચેની રેવાની કાયા ધીમે ધીમે ધ્રૂજતી બંધ પડી અને સ્વસ્થતા પામી.

થોડી વારે તે બેઠી થઈ. તેની મુખમુદ્રા માર્દવ ધારણ કરી રહી હતી. સાથે સાથે વધારે ચિંતનશીલ પણ બની હતી. તેણે થાળી ઉઠાવી.

કેશવ ઓરડીને એક ખૂણે નતમસ્તક ચૂપચાપ ઊભો રહ્યો.

એક અસત્ય વેણ ! એક અસત્ય સૂર ! તે વખતે તેમને છરીની જેમ ભોંકાઈ રહ્યો હતો.

રેવાએ જે રીતે થાળી ઉપાડી જગા સાફ કરી, જે ચતુરાઈ-પૂર્વક—પકડાઈ ન જાય તેવી રીતે કેશવ ભણી નજર નાખી લીધી, અને બારી બંધ કરી—એ બધું જોતાં કેશવને લાગ્યું કે રેવા નવી પરિસ્થિતિને અપનાવી રહી હતી.

થોડી વાર પછી રેવાએ તેના પ્રશ્નોના જવાબો સંતોષકારક રીતે આપ્યા—તે ક્યાં કમાવા જતી અને શું કામ કરતી, કેટલું કમાતી વગેરે. રેવા વાત કરતી જતી હતી અને પાસેની બારી ઉપરની ચીજો ગોઠવી રહી હતી.

કશું કામ રહ્યું ન હતું. કેવળ સૂવાની જ રાહ હતી.

એકબીજા સાથે ખૂબ નિકટની પરિચિતતા નહિ પામેલાં બે પ્રેમીઓ એકાંત કોટડીમાં જે અસ્વસ્થતા અનુભવે એવી દશા આમની હતી.

‘ મારી પાસે થોડા પૈસા છે. ’ કેશવ એકાએક બોલી ઊઠ્યો.

રેવાએ ખાટલા ભણી આંગળી ચીંધી કહ્યું, ‘ તમે ત્યાં સૂઈ જાવ. ’ અને તેણે ઊઠીને તાકામાંથી એક ધોયેલી ચાદર કાઢી. ‘ જરા દીવાલ ભણી ખસેડીએ. ’ તેણે કહ્યું.

બંનેએ થઈ ખાટલાને દીવાલ ભણી ધકેલ્યો.

રેવા ચાદર પાથરવા માટે નમી. કેશવે હજારો માઈલ દૂર મહિનાઓ પહેલાં કલ્પનાચક્ષુથી જે ચિત્ર જોયું હતું તે આનાથી જરાય જુદું ન હતું.

રેવા નીચે પોતાની પથારી કરી બોલી: ‘ હવે દીવો હોલવી નાખું. ’

અંધકાર વ્યાપી ગયો. થોડી વારે કેશવ બોલ્યો: ‘ સૂઈ

ગઈ?' રેવાએ હકાર ભણ્યો.

ફરી પાછું તેણે પૂછ્યું અને રેવાએ 'હા' કહી ત્યારે કેશવ બરાબર જાણતો હતો કે તે પણ પથારીમાં આંખો ઉઘાડી રાખીને પોતાની જેમ જાગતી પડી રહી હતી.

શહેરનો ચળાઈને આવતો અવાજ, પાસેના અને દૂરના રસ્તા ઉપરથી પસાર થતી મોટરના ભૂંગળાનો અવાજ ઓરડીની શાંતિને ઘેરી રહ્યો હતો.

અવાજની પરિચિતતાથી બીતી રેવા પથારીમાં ચૂપચૂપ પડીજ રહી. જ્યાં લગી તેણે કેશવનો ઊંઘી ગયા પછીનો શ્વાસો-ચ્છ્વાસ સાંભળ્યો નહિ ત્યાં લગી તેણે પથારીમાં આમથી તેમ પડખાં ફેરવ્યા કર્યાં.

સ્વચ્છ પથારીમાં સૂતાને કેશવને વરસો વીતી ગયાં હતાં. અતિ થાકના માર્યા તેના પગના સ્નાયુઓ ટચાકા બોલાવતા હતા. નદીનો કાંઠો, પહોળો ચળકતો રેતીનો પટ, ભેખડનો પ્રદેશ, ગાઢાં જંગલો, અનંત સૂકા માર્ગો, દૂરનાં દશ્યો અને બીજી સેંકડો વિવિધ વિગતો પ્રકૃતિની મૂકમાળાના તૂટકછૂટક મણકાઓની જેમ તેના મગજમાંથી અસ્તવ્યસ્ત રીતે પસાર થવા લાગી.

પછી તેના બાળપણનો પ્રદેશ તેની કલ્પના સામે ખડો થયો, જે તેના સ્વપ્નશીલ મનને વારંવાર જોયા કરવો ગમતો હતો. એક દસ વરસનો બાળક તેના પિતાની સાથે ટેકરીઓની ગોદમાં વસેલા કોક નાના ગામડા ભણી રવિવારની એક સુંદર તાજગીભરી પ્રભાતે જઈ રહ્યો હતો.

બંને જણ ગામને ચોરે જઈ ઝાડ નીચે બેઠા. બાજુમાં જ ફૂલોથી લચેલો એક બગીચો હતો. એક વૃદ્ધ ખેડૂત બાજુએથી પસાર થઈ રહ્યો હતો, શાંત ગામડાના રસ્તા ભણી. તેણે તેમની સાથે રામ રામ કર્યા.

કેશવના પિતા જમીનદારની દીકરીની મશ્કરી કરતા હતા—તેમણે તેનો હાથ પકડ્યો હતો.

'તમારે એને ન અડવું જોઈએ.' કેશવે કહ્યું: 'એ તો રેવા છે.'

તેના પિતાએ તરત જ હાથ પાછો ખેંચી લીધો.

પછી જમીનદારની દીકરીએ કેશવના ખભા ઉપર હાથ મૂક્યો અને માતૃત્વભર્યા હૃદયે તેની સામે દૂધનો પ્યાલો ધર્યો.

સુખ અને સલામતીની લાગણી સહિત તે જાગ્યો—તેના સ્વપ્નામાંથી.

રેવા એ વખતે ઊંઘતી હતી.

અતિ મૂલ્યવાન જવાબદારીના ભાનથી હાલી ઊઠેલા એ આદમીએ ઊંઘતી નારીની રહસ્યમયતાનો અનુભવ કર્યો.

અને આભારની લાગણીથી તે લદાઈ ગયો.

: ૩ :

શંકર લશ્કરી છાવણીમાં ખાટ ઉપર પડ્યો હતો, અને એ હોઠની પિપૂડી બનાવી પોતાના ઘરના સ્ટવના જેવો અવાજ કરવા મથતો હતો.

ટ્રેન ઝપાટાભેર કાળાં મેદાનો વટાવી આગળ ધપી રહી હતી. લીલી ક્ષિતિજમાંથી પેટે ઘસાતી તે પોતાની પાછળ એક પાતળી રેખા મૂકી જતી હતી. કેશવે એ અવાજ સાંભળ્યો. દૂર દૂરનો, ક્યારનો શરૂ થઈ ક્યાં સુધી લંબાયેલો, પૂરો સંભળાય પણ નહિ તેવો એન્જિનનો અવાજ શંકરના બિડાયેલા પિપૂડી જેવા હોઠમાંથી નીકળીને આવતો કેશવે સાંભળ્યો અને તેની આંખ ઊઘડી ગઈ!

ઓરડી પ્રભાતનાં કિરણોથી ભરાઈ ગઈ હતી. સગડી ઉપર

ઉનામણો ચડાવેલો હતો અને સ્ટવ ધીમો ધીમો સળગી ચાનું પાણી ગરમ કરી રહ્યો હતો. રેવા રસોડામાં જ હોય એમ લાગતું હતું. એની પથારી વળાઈ લપેટાઈ ગઈ હતી.

'શેર?' દૂધવાળાએ દૂધનું માપ ભરી ભરી ઠાલવતાં કહ્યું: 'આજે કેમ કંઈ છે, શેર બધું?'

રેવાના અંતરમાં એકાએક સુખભર્યું સ્મિત પ્રસરી ગયું અને તેની રેખા રતૂમડા મોં ઉપર તરવરી ઊઠી. તેની દંતાવલિ પ્રમાણમાં મોટી, સ્વચ્છ અને સરખી ગોઠવેલી હતી.

રેવાનો ચહેરો ઊજળો અને રતૂમડો હતો. એના વાળ કાળા અને ભરચક હતા. તેના નાકની બંને બાજુએ થોડે જ દૂર આંખની નીચે એક એક નાનકડો તલ ચમકતો હતો.

તેના હાથ કારખાનામાં કામ કરી કરીને એટલા તો ચપળ બની ગયા હતા કે તેના ઘરકામમાં પણ એની છાપ પડ્યા વિના રહેતી નહિ. તેના ચપળ પગ અવાજ કર્યા વિના જ્યારે દૂધ લઈ પાછા આવ્યા ત્યારે કેશવ ઊઠીને રસોડામાંનાં ચૂલા આગળ જઈ ઊભો હતો.

'લડાઈ શરૂ થયા પહેલાં તો હું ઘણું બધું ગોઠવી નાખવા માગતો હતો.' રેવાની હાજરીનો ભાર અત્યારે તેને એટલો લાગતો હતો કે તેના મનનો આ વિચાર તે મોટેથી વ્યક્ત કરી ન શક્યો. જોકે એના મનમાં તો પોતે શંકર જ છે એવી સ્વાભાવિકતા અને નિખાલસતાથી તે વિચારી રહ્યો હતો; એટલે તેણે એમ બોલી નાખ્યું હોત તો ય કંઈ અસત્ય થઈ જવાનું તો ન હતું.

દૂધ જેવી ઊજળી, તાજગીભરી અને મીઠી બારણામાં ઊભેલી રેવાને તે જોઈ રહ્યો. અને તેણે છાતી ઉપરના ખમીસનાં બટનો ભીડ્યાં. એ ઘડીએ એને યાદ આવ્યું કે થોડા દિવસ પહેલાં એક નદીને કિનારે તેણે ઉઘાડે દિલ બેસીને એ જ ખમીસ ધોઈને સૂકવીને ફરી પહેરી લીધું હતું.

જોકે તે દિવસની સરખામણીમાં આજે તે તાજી હજામત કરેલો, નાહીધોઈ વધારે સ્વચ્છ બનેલો હતો પણ તેમ છતાં કોણ જાણે ક્યાંથી જંગલની અને ઝરાની ઉગ્ર વાસ હજી જાણે તેના બદનમાંથી નીકળતી હોય એમ તેને લાગતું હતું: આજે તો તે સંસ્કારિતાની વચ્ચે વસતો હતો—જ્યાં પથારી માટે ખાટલો હતો, રહેવા માટે ચાર દીવાલો હતી અને સંગી તરીકે રેવા હતી!

રેવા બોલી, 'કેમ ઊઠ્યા?'

અને તેના અવાજમાં તેની સુરૂપતા, તેની સુઘડતા, તેની મધુર મુલાયમતા–સૌનો મેળ હતો!

અને તેણે હલનપૂર્વક નમીને દૂધનું વાસણ સ્ટવ ઉપર મૂક્યું ત્યારે તેના આખા દેહના લાલિત્યે આંખને ભરી દીધી.

રેવાએ ચા તૈયાર કરી અને મમતા તથા સ્વસ્થતાપૂર્વક ગાળીને સામે મૂકી ત્યાં લગી કેશવ તેને નિહાળતો તેમ ને તેમ ઊભો રહ્યો. આગલી સાંજના સંકોચનો પડદો ધીમે ધીમે ઊપડતો જતો હતો. રેવા પણ જાણે એક જ રાતમાં બદલાઈ ગઈ હતી! જાણે તે નવજીવન માટે તૈયાર થઈ ચૂકેલી હતી.

ચા મૂકીને રેવા પાછી ફરવા જતી હતી ત્યાં તો કેશવે કશું જ બોલ્યા વિના કે કશી વિધિ કર્યા વિના તેને પોતાની છાતી સરસી ખેંચી લીધી.

રેવાનું શરીર કંપી ઊઠ્યું, જેમ વનવગડાનું વૃક્ષ ઝંઝાવાત થતાં પહેલાં કંપી ઊઠે તેમ. અને તેણે બહુ જ ધીમે રહીને પોતાનો એક હાથ તેની ગરદન ઉપર જ રહેવા દઈ, સહેજ છૂટાં પડી કહ્યું: 'પહેલાં પી લો.'

કેશવને આમાં આશ્વાસનનું દર્શન થયું. અને રેવા કેશવ ભણી દૃષ્ટિ ફેંકી, રસોડામાંથી કંઈક નાસ્તો લઈ આવી તેની સામે બેઠી. કેશવ તેને કંઈક પૂછતો હોય તેમ તેની સામે જોઈ રહ્યો.

'હું ચા નથી પીતી.' રેવાએ એ મૂક પ્રશ્નનો ટૂંકો જવાબ આપી દીધો.

કેશવ સ્હેજ સ્મિત કરી બોલ્યો: 'રેવા! કેવા સુંદર મુલાયમ તારા હાથ છે!'

રેવા પાછી ઊઠી, કંઈ કામને બહાને અંદર રસોડામાં ગઈ. ચા પૂરી કરી કેશવ ઊઠ્યો; ધીમે ધીમે રસોડા ભણી ગયો.

રેવા રસોડાની બારી પાસે ઊભી જ હતી. કેશવ તેના મુખ ઉપરની સંમતિ અને ઉત્તેજનાથી આવકારાયો, તેના ભણી ઘસડાયો. બંને જણ એક બીજાને વળગી થોડી વાર શાંત મૂંગાં ઊભાં રહ્યાં.

કેશવે આંખો ઊંચી કરી. રેવાના ધ્રૂજતા અધખૂલ્લા હોઠ તેણે નિહાળ્યા. ફરી ફરી એના ઉપર ચૂંબન કર્યું. કોઈ કશું જ બોલ્યું નહિ.

ફરી આલિંગન વધારે ગાઢ બન્યું. એકબીજાથી ચોંટી ગયેલાં શરીરો ધીમાં સરક્યાં અને થોડે જઈ ઢળી પડ્યાં. કરચળી પડેલી પથારી ઉપર સૂર્યનાં કિરણો બારીના ઉપરના કાચમાંથી નીતરી રહ્યાં હતાં.

થોડી વારે, પલંગમાં પડેલી રેવાની આંખો ઉપર રમતાં સૂર્યકિરણોને નિહાળતો કેશવ પોતાના દિલ સાથે સુખગોષ્ઠી કરી રહ્યો હતો: 'એક પ્રિયજનના પ્રેમની ખાતરી જેવું આ દુનિયામાં બીજું સુખ શું હોઈ શકે?'

અને પોતાના અહોભાગ્યની ગાથા ઉપર મુગ્ધ થતો કેશવ વળી પાછો રેવાની આવેશભરી બાથમાં ખેંચાઈ ઢળી પડ્યો ત્યાં લગી તો તેને જોવામાં જ લીન હતો.

આ ચાલીની સામે જ એક બીજી તેવી જ બે માળવાળી ચાલી આવેલી હતી. આ બંને ચાલીઓમાં મધ્યમવર્ગના કારીગરો,

મજૂરો, નાના વેપારીઓ, રેવડીચણાના અને ખજૂરના લારીવાળાઓ તથા બીજા મધ્યમસ્થિતિના નોકરિયાતો પણ રહેતા હતા. આમાંના ઘણાનાં ઘરો છેલ્લાં ચાર વરસથી પુરુષો વિનાનાં હતાં. વિવિધ વસતિથી ભરેલા આ લત્તાના મોટા ભાગના પુરુષો મહાયુદ્ધમાં ઘસડાઈ ગયા હતા, અને આ કુટુંબો ઉપર યુદ્ધની મોંઘવારી તથા તેની યાતનાઓના એક સરખા પડછાયા તેમના રોજિંદા જીવનની વાતો અને વિગતોમાં દેખાયા વિના રહેતા ન હતા. રોટી, રોગો અને સલામતીનાં માર્યાં આ કુટુંબો જીવનના અસ્વાભાવિક આનંદો માટે વલખાં મારતાં હતાં. મિલમાં મજૂરી કરવાથી માંડી દેહનો ઉપયોગ થવા દેવા સુદ્ધાંની કંપારીભરી પરિસ્થિતિમાં અહીંનાં આ કુટુંબો મુકાયેલાં હતાં!

યુદ્ધના કાળપંજાનો સાક્ષાત્કાર અહીં ક્ષણેક્ષણ થતો હતો.

આજે રવિવાર હતો. રવિવારે સૌ રોજ કરતાં જરા વધારે ખુશાલીમા રહેતાં. પાસે હોય તે નવાં ચકચકતાં કપડાં પહેરી બહાર ફરવા નીકળતાં. સવારના પહોરથી એ દિવસે મોજ અને આનંદોની વાતો થતી.

રેવાની બાજુમાં રહેતી ગુલાબ અને સામી ચાલીમાં રહેતી પૂનમડી બહેનપણીઓ હતી. બંને કારખાનામાં કામે જતી. બંનેના ધણીઓ યુદ્ધમાં ઘસડાઈ ગયેલા હતા. ગુલાબને એક બાળક હતું. પણ એના ધણીના યુદ્ધમાં ગયા પછી એ પ્રાપ્ત થયેલું હતું. ગુલાબને ઘેર એક આદમી છૂટથી રહેતો એ ય સૌ જાણતું હતું.

આજે રવિવાર હતો. બંને જણે સવારથી રાડારાડ પાડી સામસામી ચાલીમાં ઊભી રહી સાંજે ફરવા જવાનો કાર્યક્રમ ગોઠવી રહી હતી.

એ જ વખતે નીચે મજલે ઊભેલી એક સ્ત્રી આ બંનેની ગોષ્ટી સાંભળતી કંઈક ગણગણી રહી હતી.

ત્યાં તો રેવાનું બંધ બારણું જરા ઠેલાયું. તે એકદમ ચમકી બેઠી થઈ ગઈ. પણ પાછો અવાજ શાંત પડી ગયો. રેવાએ તડમાંથી જોયું. કોઈ ખાસ દેખાયું નહિ.

કેશવ થોડી વાર બોલ્યો: ' પહેલાં તું આવી ન હતી, રેવા. પહેલાં તો તું બહુ શરમાતી. ' અને તે ભીંત સરસો અઢેલીને બેઠો. તેના દિમાગમાં રેવાના વિચારો આવી રહ્યા હતા–પહેલાં રેવાના વર્તનમાં કેટલી બધી લજ્જા, શરમ, સંકોચ હતો ? અને તે બોલ્યો: ' તને યાદ નથી તું દરેક વખત કેવાં કેવાં બહાનાં કાઢતી ? અલબત્ત. ધીમે ધીમે તું ટેવાઈ જવા તો આવી હતી, પણ ત્યાં તો—' કેશવ બોલતો અટકી જઈ પાછો વિચારમાં ડૂબી ગયો.

રેવા ચોંકી પડી. અનિચ્છાએ એનાથી જરા દૂર ખસી જવાયું. અને કેશવ ભણી તે ટગટગ જોઈ રહી. તેના જીવનની સૌથી વધુ વિશ્રંભકથા પણ આ પરાયો પુરુષ જાણતો હતો ! એનો ચહેરો આશ્ચર્યથી પહોળો બન્યો. અને તરત જ વિચાર-વિહિન ફિક્કો અને જડ બની ગયો–જાણે કે વિચારની શક્તિ ઉપર કોઈકે તીક્ષ્ણ કુહાડીનો ઘા કર્યો હતો !

' કેટલી બધી ટેવાઈ ગઈ હતી ! ' રેવાના સરકતા જમણા પગને પોતાના પગની આંટીમાં લઈ તે બોલ્યો અને ફરી તેના ખભાને પોતાની પાસે ખેંચી લઈ બોલ્યો: ' આમ જ ને ? '

રેવાનું માથું નીચું પડી ગયું.

આ તેની સ્વાભાવિક ટેવ હતી. અને તરત જ શંકર સાથેનો આખો ભૂતકાળ એની સામે ખડો થયો. અને આ આવેશની ક્ષણોમાં તે શંકરનું નામ ધીમેથી બોલી પણ ચૂકી—સંપૂર્ણ વિશ્વાસપૂર્વક કે એની બાથમાંનો પુરુષ શંકર જ હતો. રેવાને માટે તે ક્ષણે ભૂત અને વર્તમાનનો ભેદ ચાલ્યો ગયો હતો—બંને ભેગા થઈ વહી રહ્યા હતા.

પણ પછીના કલાકો ભારે વીત્યા. કેશવ તેનો પતિ હતો એ વિશ્વાસ કાયમ રાખવો મુશ્કેલ હતો. એના દિલમાં ભારે મથામણ શરૂ થઈ. અને છેવટે તેણે નક્કી કર્યું કે બળજબરીથી એ વિશ્વાસ ભલે કાયમ રાખી ન શકાય પરંતુ એ સિવાયના બીજા કોઈ વિચારને અંદર ઘૂસવા ન દેવો એ તો જરૂર બની શકે.

કેશવ શંકર નથી એ ખ્યાલને ફરી ફરી ઊપડતો અટકાવવા માટે રેવાએ પોતાના મન ઉપર ભારે પ્રયત્નપૂર્વક કાબૂ રાખવો પડતો હતો.

કેશવ તો રેવાના પ્રેમમાં સંપૂર્ણ ડૂબી ગયો હતો. હવે કશી આશંકાઓથી તે અણસ્પર્શ્યો હતો. રેવા સાથેના પ્રણયાનુયનો અનુભવતો, અખૂટ આનંદનું પાન કરતો, બધો વખત રેવાનાં આલિંગનો અનુભવતો તે જીવનભરના પાકા ચણતરને માટે આવશ્યક તેવાં સાધનોનો માત્ર વિચાર કરતો હતો. પોતાની શક્તિ અને સખત કામ કરવાની ટેવ ઉપર તેને વિશ્વાસ હતો.

યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યા પછી, શહેરમાં આવી વસ્યા પછી શંકરને માત્ર એક જ અઠવાડિયું વીજળીના કારખાનામાં કામ કરવાની તક મળી હતી. એ વખતે એને એની કમાણીનો અસંતોષ પણ હતો.

કેશવે રેવાને કહ્યું: 'હવે તો એ કારખાનામાં નથી જવાનો. એ તો ભૂખડી જેવું છે. પૂરો પગારે ય ક્યાં આપતું હતું ?'

રેવા આ ઉલ્લેખથી ફરી પાછી કંપી ઊઠી. કંઈ કેટલાં ય પાછલાં સ્મરણો એના મન ઉપર ચઢી બેઠાં: હજી તેને પોતે ધરતી ઉપર હોય એવું લાગતું ન હતું. એટલું બધું આવેશમય, પ્રવાહી અને ઢળી પડે એવું એનું માનસ થઈ ગયું હતું કે સાચાખોટાનો વિચાર તેની અંદર ગમે તેટલું જોર કરવા છતાં પણ પ્રવેશી શકતો નહિ.

થોડી વારે રેવા શાકભાજી લેવા બજારમાં જવા નીકળી ત્યારે તેને અતિપરિચિત નીસરણી પણ બિલકુલ બદલાઈ ગયેલી

લાગી, કેમકે એ સીડી ઉપરથી નીચે ઊતરી રહેલી નારી જ બદલાઈ ગઈ હતી !

પછી આવી શેરી. જુદી જ હવા, તાજગીભરી પ્રભાતની ખુશનુમા હવા, માણસોની ભરચક અવરજવર. એક ઘરડી ડોશી શાકની ઝોળી ઊચકી જઈ રહી હતી. બે કારીગરો રવિવારનો આનંદ લૂંટતા બરાડા પાડતા બારણાની બહાર શેરીની એક ધારે ઊભા હતા.

રેવા કયું શાક લેવું અને કેટલું લેવું એના વિચારમાં ડૂબેલી હતી. સારામાં સારું શાક હોવું જોઈએ, અને પૂરતું લેવું જોઈએ ! વિચાર કરવા જેવી બાબત હતી—ગણતરીનો સવાલ હતો. રેવા વિચાર કરતી અને ગણતરી કરતી શાકબજારમાં આવી પૂગી.

'ના, આજે તો બે શાક જોઈએ. ઘેર મે'માન છે. અડધો અડધો શેર આપો. પણ તાજાં આપજો હોં ! મે'માન જમનાર છે.'

પણ તરત જ એક મોટી તરાડ તેની અને તેના મહેમાનની વચમાં પડી ગઈ. એ તો હજી ગઈ કાલ જ આવેલો છે. એને ને તારે શું લાગેવળગે છે ? ચાર ચાર વરસથી તો તું એકલી રહેતી આવી છે—કોઈ મહેમાન કદી ડોકાયું નથી—આજે વળી મહેમાન ક્યાંથી ? એકાએક, એક અજાણ્યો માનવી તારે ત્યાં આવી પડ્યો હતો !

અને આ સવારે કોણ જાણે એને શું થઈ ગયું હતું ? એનું તે શું થઈ ગયું હતું ? 'ના, થોડા મીઠા લીમડો, કોથમીર અને આદુ ય જોઈશે. મેમા'ન છે—કઢી બનાવવી પડશે.' એણે કાછિયાને સંબોધી કહ્યું.

કાછિયો રેવા સામે જોઈ જોખી રહ્યો. રેવા મૂંઝાઈ, શરમાઈ, સંકોચાઈ. એક અજાણ્યો આદમી—એનો મહેમાન ! કેવી ભયંકર વાત ? તેણે કાછિયા સામેથી નજર ફેરવી લીધી.

ઘેર પાછા ફરતાં રસ્તામાં એક પાડોશી બાઈ મળી. કોલસા, ઘાસતેલ અને ખાંડના ભાવ જ ખૂબ વધી ગયા હતા એનો ઉચાટ વ્યક્ત કરતી હતી. રેવાએ એની ભણી પણ કંટાળાભરી નજરે જોયું.

'દોઢુંબમણું ખરચ આવે છે! આમ તે શી રીતે ચાલશે?' પડોશણ ગણાવતી હતી.

રેવા એની સાથે ઘેર જતાં ગભરાતી હતી. કેશવ ઘેર જ હતો. એને થયું કે એ ઘેર પહોંચે ત્યારે ત્યાં કોઈ ન હોય તો કેવું સારું! એને થયું કે પોતે એકલી પડી જાય તો કેવું સારું! પણ એ તો શક્ય ન હતું—અત્યારે તો એણે પહેલાંથી બધી વસ્તુનો વિચાર કરી લેવાનો હતો—હવે શી રીતે વર્તવું? આ બધાનું પરિણામ આખરે શું આવવાનું?

અનેક સ્ત્રીઓ—જેમના ધણીઓ યુદ્ધમાં એળેબેળે ઘસડાઈ ગયા છે એવી અનેક સ્ત્રીઓ જ્યારે તેમના 'પરાક્રમ'નો પડદો ખસેડી નાખી બહાર નીકળે છે, ખુલ્લી શેરીની હવા, ભરચક અવરજવર જુએ છે ત્યારે તેમને તેમનાં 'પરાક્રમો' માટે ગ્લાની થાય છે, પોતે શું કામ એમ કર્યું એની કશી સમજ ન પડતાં મૂંઝાય છે. રેવાની પણ આનાથી કંઈ બહુ જુદી સ્થિતિ ન હતી.

એક વફાદાર પત્ની 'પરાક્રમ' પતાવી પોતાના ધણીને ત્યાં પાછી ફરે ત્યારે જે બોજો તેના દિલ ઉપર જામેલો હોય છે, તેવા જ ભાર સાથે રેવા પગથિયાં ચઢી.

પહેલો માળ ચઢી તે ઊભી રહી. એક આદમી દુનિયામાંથી હાલ્યો હાલ્યો આવે છે, અનંત એવી સૃષ્ટિમાંથી...! એક આદમી બીજે ક્યાંય નહિ ને મારે ત્યાં આવી ઊભો છે! અને એ આવનારો મારી રજેરજનો જાણકાર છે! અરે, ખુદ હું પોતે જાણું છું, તેનાથી ય વધારે! મેં કપડાં બદલ્યાં એ પહેલાં કોણ જાણે ક્યાંથી એણે મારા ડિલ ઉપર ક્યાં ક્યાં તલ છે એ કહ્યું હતું. ક્યાંકથી

એ મારી પાસે હાલ્યો આવે છે, ને જે વસ્તુ ભૂતકાળમાં દટાઈ ગઈ છે તેને એ એકાએક બહાર ખેંચી કાઢે છે!—રેવા સીડીને ઉપરને છેડે ઊભી ઊભી વિચારી રહી હતી.

ઘડીભર એને ઇચ્છા થઈ કે હજી ઉપર ચઢી જઈ બીજાને ઘેર જઈ બેસું, ત્યાં બધું સલામત અને પરિચિત હતું—ચાર વરસથી એ સૌને તે ઓળખતી હતી. એને થયું કે બહેનપણીને બધી વાત કહું. કદાચ એ તેને સાચી સલાહ પણ આપશે!

કેવું વિચિત્ર! એણે ખરું જ કહ્યું હતું કે પેલી ચાદર નવી આણેલી હતી. પેલી જૂની ચાદર—એણે ને શંકરે—એના ધણીએ સાથે આણી હતી. એ શંકર, એ ધણી તો આજે મરી ગયેલો હતો! ચાર વરસ થયાં તે મરી ગયેલો હતો! ભગવાન! તું તો જાણે છે...એ મરી ગયો છે અને પેલા વેપારીએ કહ્યું હતું: 'રસ્તામાં કાઢી નાખવાની છે, લઈ જાવ.' બરાબર એ જ શબ્દો આ આદમી કાલે બોલ્યો હતો! અરે...એણે વેપારીનું હૂબહૂ વર્ણન યે કરી બતાવ્યું હતું!

ઉફ્...હજી કાલે જ મેં એને જોયો. એ મને રેવા કહે એ બિલકુલ અસહ્ય છે. એણે બારણું ઉઘાડતાં ઉઘાડતાં આમ વિચાર્યું. આ તો કોઈ ભારે ઉઠાઉગીર, ભારે બાજીગર લાગે છે...પણ એવાની સાથે હું આમ વર્તી શી રીતે?—ગુસ્સો, શરમ અને ઘૃણા તેનો કબજો લઈ બેઠાં.

કેશવે ખાટલા ઉપરથી ચાદર કાઢીને વાળી લીધી હતી. આમતેમ પડેલી વસ્તુઓ, શેતરંજી વગેરે તેણે યથાસ્થાને ગોઠવીને મૂકી દીધી હતી. ઓરડી સ્વચ્છ અને સુઘડ લાગતી હતી. જ્યારે રેવા અંદર દાખલ થઈ ત્યારે કેશવ હાથમાં ઝાડુ લઈ બાકી રહેલો એક ખૂણો સાફ કરી રહ્યો હતો.

શંકર ક્વચિત્ આવું કરતો હતો—રેવાને યાદ આવ્યું. પણ

આટલી હોંશથી નહિ.

રેવાનો બધો ગુસ્સો, બધી ઘૃણા અને એક બાજીગરના હાથમાં સપડાઈ પડયાનો ભય બિલકુલ અદૃશ્ય થઈ ગયાં, જેવો તેણે કેશવને હાથમાં ઝાડુ લઈ વળેલો જોયો કે તરત જ. કેમ જાણે કોક અજાણ્યો ભલો ઝાડુવાળો રસ્તા ઉપર પસાર થતા કોઈ માનવી સાથે ઘડીભર વાત કરવા થંભી જાય તેવો તે અત્યારે ભલોભોળો લાગતો હતો.

રેવાને સવારનો પ્રસંગ યાદ આવ્યો અને તેને થયું, ના એ શંકર જ હોવો જોઈએ. શંકરની આગળ જ તેણે સમર્પણ કર્યું હતું. પણ અત્યારે આ વાંકો વળી ઝાડુ મારતો આદમી તે શંકર ન હતો. તેના ધણી અને કેશવ વચ્ચેનો, ભૂત અને વર્તમાન વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ હતો, ન ભૂંસાય તેવો હતો.

શંકરને તેણે વરસો સુધી આટલી સ્પષ્ટ રીતે જોયો ન હતો, જેવો તેણે અત્યારે જોયો. અને એને ખાતરી થઈ કે આ આદમીથી તે તદ્દન જુદો હતો—આનાથી વધારે સુસ્ત, અને ધીમો હતો. વળી ગઈ કાલે આણે જે બધી વાત કરી હતી તેવી વાત કહેવાની પેલાને ટેવ પણ ન હતી. આણે તો કહ્યું હતું કે, દુનિયામાં એવો કોઈ માનવી નહિ હોય કે મેદાનમાં આડો પડ્યા છતાં તણખલું મોમાં ન ઘાલે.

શંકર આવું ન બોલે. એ રીતે જોતાં, તે વધુ સંકોચશીલ છે. આ આદમી જેટલો નિઃસંકોચ, છુટ્ટો એ નથી. આ આદમી તો વાળેલી સ્પ્રીંગ જેવો છે, ધારદાર અને જલદ! રેવા એના મનમાં આમ સરખામણી કરી રહી હતી.

સવારના પ્રસંગે રેવાના ચિત્તમાં શંકર સાથેના ભૂતકાળને ફરી જાગ્રત કરી દીધો હતો અને ફરી ફરી એ પ્રસંગ શંકર અને કેશવને અલગ કરતો બંનેની વચમાં ઊભો હતો.

આહ ! હું કેવી બેવકૂફ ! છોને એક પથારી હોય એથી શું ? પણ આ આદમી શંકર છે એમ મેં માની શી રીતે લીધું ? મારો શંકર...! ના, પણ આના હાથ એના હાથ જેવા જ હતા! આનું મોં...! આ આદમી જરા ય અજાણ્યો નથી, જરા ય બેરુચિ જન્માવે એવો નથી. સવારે ય એવો નહતો લાગતો. અત્યારે ય એવો નથી લાગતો. કેવું વિચિત્ર !

પણ આ આદમી 'હું પોતે જ શંકર છું' એવી વાહિયાત વાત ન કરે તો...? તો સવારમાં જે થયું તે ભલે થયું. એ કંઈ એવું ખરાબ નથી, એમાં કશું ભયંકર નથી.

રેવાએ અનેક વિચારો અને મૂંઝવણોમાં બોલી નાખ્યું: 'આ તમે શું કરો છો ? આ કંઈ તમારું કામ નથી.'

'તું કેમ એમ બોલે છે ?'

રેવા એકદમ ત્યાંથી દૂર ખસી. એનું મોઢું મચકોડાયું. 'ફરી કદી કહેતા નહિ કે તમે મારા સ્વામી છો. સાંભળ્યું ને ? ફરી એવું મોઢે લાવશો નહિ.' ગુસ્સાનાં આંસુ એની આંખોમાં ડોકાઈ રહ્યાં.

'પણ એ તો તેં પોતે જ આજે સવારે કહ્યું હતું. તેં પોતે જ કહ્યું હતું કે હું તારો સ્વામી છું. તેં મને શંકર કહી બોલાવ્યો હતો...આપણે સદાનાં સાથી છીએ, રેવા—તું ને હું !'

'આપણે કદી ય સાથે ન હતાં. મારી જિંદગીમાં મેં તમને કદી જોયા નથી. તમે કાલે જ આવ્યા...મારા સ્વામી કદાચ હજી જીવતા પણ હોય. બને કે એ જીવતા હોય. તમે જ તમારી જાતે એવું કહ્યું હતું. અને કદાચ એ પાછા પણ આવે !'

'આવે તો ય શું ? એ પાછો આવે, પછી શું ? પછી શું થશે, તું શું ધારે છે ?' એક ભારે જંગલી પડછાયો એની આંખમાં ઘૂમી વળ્યો, અત્યંત કાળો અને ઊંડો. અને હોઠ કચડતો ફરી બોલ્યો,

ખૂબ ધીમેથીઃ 'મને પરવા નથી કોણ આવે છે, ને કોણ નહિ, અથવા ભલે કોઈ ન આવે. આપણે તો સદાનાં સાથે જ છીએ, અને રહીશું.'

તેની મુખમુદ્રા ફરી પાછી મુલાયમ બની.

'રેવા, નસીબની વાત છે, નસીબની.' તે ફરી વાર બોલ્યો અને તેના સ્મિતમાં તથા તેના કંઠમાં નિશ્ચિતતાનું શાંત ઊંડાણ વિલસી રહ્યું.

કેશવનું નાક અણીદાર હતું, હાથ મજબૂત હતા અને આંખો તેજસ્વી બુદ્ધિશાળી હતી.

રેવાને હસવાનું મન થયું: તેને આ આદમી હસવા જેવો લાગ્યો. કેમકે આવેશમાં ને આવેશમાં તે તેની એડી ઉપર ઊંચો થઈ કૂદી રહ્યો હતો. તેની લાગણીનાં મોજાંએ રેવાના મનને ઘેરી લીધું અને તેના મનમાં વસેલી બધી આશંકાને ધોઈ સાફ કરી નાખી. તેના વિચિત્ર બિહામણા દેખાવથી રેવાની આંખો વધારે પહોળી થઈ.

એ કાંઈ કેવળ વિચાર ન હતો. પરંતુ એક પ્રકારની સ્વયંભૂ ઇચ્છા હતી—ગુસ્સો કરવાની, સામનો કરવાની અને અનુકૂળ થવાની—એવી વિવિધ વિરોધી વૃત્તિઓથી ભરેલી એ સ્વયંભૂ ઇચ્છા હતી—કે જે તેને કહી રહી હતી કે આ આદમી ભૂતકાળને જીતી જશે, જો તે કેવળ તેના સ્વામી તરીકેનો દાવો જતો કરશે, જો તે ભૂતકાળ સાથેનો તેનો દાવો છોડી દેશે તો.

ના—ના—આ તો અસહ્ય છે. એ તો મારે માથે લાદવા માગે છે. 'બિલકુલ વાહિયાત!' રેવાથી અજાણે મોટેથી બોલાઈ ગયું. તે ખોળામાં શાકની છાબડી લઈ શાક સમારતી બેઠી હતી. તેણે તેની બેઠક ફેરવી. થાળીને હલાવી. અને શાક ઉપર ચીડ ઠાલવતી હોય તેમ મોટા મોટા કકડાઓ કરવા લાગી.

પણ આ દરમિયાન તેની મનની ગડમથલ બહાર કૂદી આવતી હતી. થોડી વારે તે ઊભી થઈ અને ખોળામાં પડેલાં છોતરાં, કચરો વગેરે ખંખેરી નાખી સગડી ભણી ગઈ. આ વખતની તેની ચાલ તેને માટે સ્વાભાવિક કે સહજ ન હતી. તે એકલી હતી ત્યારે કદી આવી રીતે ચાલતી ન હતી. અથવા ઘરમાં કોઈ આદમી છે તેનો ખ્યાલ ન હોય અને જે સહજ રીતે તે ચાલે, તેવી ય ન હતી. આ ચાલમાંથી જણાઈ આવતું હતું કે તેના મનની અંદર એક આદમીએ એવું સ્થાન લીધું છે, જેને વિસરીને, જેની ઉપેક્ષા કરીને તે કશું કરી શકતી નથી. અને એ આદમી તેના જ ખંડમાં તેની જ નજદીક, તેની પાછળ જ બેઠેલો છે! રેવા એની એકલ સ્વાભાવિકતા શી રીતે જાળવી રહે?

એ ક્ષણે પાછળ બેઠેલા આદમીના દિલમાં ય ભારે તોફાની મોજું ઊછળી રહ્યું હતું. હમણાં જાણે તે કૂદી પડી ગુસ્સામાં બોલી ઊઠશે: 'જોઉં છું તું કેવી નથી કબૂલ થતી. મને રસ્તો પકડતાં આવડે છે.'

પણ રસ્તો પકડવો એટલે શું? એ કંઈ એવી સહેલી વાત ન હતી તે તે જાણતો હતો. હજી તો રસ્તાની લિજ્જત એનાં હાડકામાં કળતર ઉપજાવતી હતી. અને એકલ જીવનની પક્ષાઘાતી અસરની એને ક્યાં ખબર ન હતી?

એણે જ એક દિવસ શંકરને કહ્યું હતું: 'એક માનવી હમેશ પોતાને પૂછ્યા જ કરે કે, મારાથી આ જીવન કેમ સહ્યું જશે?—પૂછ્યા જ કરે, ને કદી એનો ઉત્તર જ ન પામે!—કેવી કરુણ દશા!! ધીમેથી ધરતી ઉપર એક અળસિયાને હજાર ગાઉની મજલ કાપવાની હોય—કેવી કરુણ દશા! એવું જ છે મારું. આ મારી જિંદગાની એવી જ અળસિયા જેવી જ તો છે!'

જબરજસ્ત મનોબળ અને ધબકતી લોહીભરી કાયા છતાં,

એક નહિ પણ દસ આદમીને પૂરી થાય એટલી જીવનસામગ્રી પાસે હોવા છતાં, કેશવને કોઈક આધારો જોઈતો હતો !

તે ખુરસીમાં જ સળવળતો બેઠો રહ્યો. એ જાણતો હતો કે રસ્તે પડ્યા પછી ય એનાથી ક્યાં ય જઈ શકાવાનું તો છે નહિ. બીજે જ દિવસે પાછો આવ્યા વિના રહેવાનો નથી. અને સદ્‌ભાગ્યે એની પ્રબળ સંકલ્પશક્તિ અને ચીવટાઈભરી ઉપાસના, જેમણે એને આ સિદ્ધિ પાર લાવવા સુધી આણ્યો હતો, તેમણે જ તેના ગળા સુધી ઊછળી આવેલા અને જીવનને રૂંધી નાખવા અથવા ક્રોધને શમાવી દેવામાં સહાય કરી.

રેવાએ મોં ફેરવ્યા વિના જ કહ્યું: 'મને લાગે છે, કે મારા સ્વામીના મૃત્યુના ખબર મેં જાણ્યા એ વખતે હું શું બોલી હતી એની ય તમને ખબર હશે જ ? અરે, હું પરણી એ પહેલાંની ય બધી વાતો તમે જાણતા હશો.' અને ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં તે ઉમેરવા માગતી હતી કે, એટલું જ શું કામ ? હું મારી માના પેટમાં હતી એ ઘડીની ય તમને બધી ખબર હશે.

કેશવે શાંતિપૂર્વક ભારે હૈયે જવાબ આપ્યો: 'ના, એવી બધી મને ખબર નથી. પણ હું જાણું છું કે તું બાળક હતી ત્યારે કેવી હતી. બહુ ધ્યાન ખેંચે એવી ન હતી; સાથે સાથે બહુ એકલવાયી પણ ન હતી. તારી મા તારા વાળ હોળતી ત્યારે તું અકળાઈ જઈ રાડારાડ કરતી ન હતી. ધીરજ તારા સ્વભાવમાં હતી અને તું હમેશાં આનંદી રહેતી. એક ફળની જેમ ધીમે ધીમે તારો વિકાસ થયો છે.'

અને તેણે તેનું માથું નીચું જ રાખી આગળ ચલાવ્યું: 'હું હમેશ કોઈક વસ્તુની આરતમાં હતો. કદાચ તને આરત શી ચીજ છે તેનો ખ્યાલ પણ આજ લગી નહિ આવ્યો હોય; કદાચ અત્યારે પણ તું નહિ સમજી શકે.'

અને આ એક બીજી વ્યક્તિની કલ્પનામાંથી રેવાને પોતાને દૃષ્ટિ ફૂટી. એ દૃષ્ટિ સામાના પ્રેમે એને આપી હતી. જીવનમાં પહેલી જ વાર એણે પોતાનું બાળપણ અને યૌવન નિહાળ્યું. ઉષ્મા-ભરી ઊર્મિઓપૂર્વક એણે એ અનુભવ્યું.

કેશવ પૂરું બોલી રહે તે પહેલાં રેવાના શાક સમારતા હાથ થંભી ગયા હતા. 'તમે આવું બધું શું બોલી રહ્યા છો?' તેણે અંદરથી વલોવાઈ જતાં પૂછ્યું.

તેણે વિચાર્યું: કાં તો આ નારી મને ચાહે છે, કાં તો બધું ખલાસ થઈ ગયું.

'જ્યારે તારા સ્વામીના મૃત્યુના સમાચાર–એ ખોટા સમાચાર–તને મળ્યા ત્યારે તું શું બોલી હશે–તે તો કોણ જાણે પણ, તેં એ માની તો નહિ જ લીધું હોય, જેમ કોઈ પણ સ્ત્રી માની ન લે. તારા હૃદયને ઘૂમરી ખવરાવી હશે...હું જાણું છું...હું તને ઓળખું છું. તારે પોતાને માથે કોઈ અશુભ ઊતરી પડ્યું છે એમ તું તે વખતે માની જ શકી નહિ હોય. તારે માથે એવું કંઈ બને એમ તું માનવા જ તૈયાર નહિ હોય. તું હકીકત જાણવા છતાં, કદાચ વસ્તુનો સ્વીકાર નહિ જ કરી શકી હોય. હકીકત માનવા છતાં તેં એ વાત નહિ માની હોય. અને પછી તારે માટે ય સમય આવી પૂગ્યો હશે–એક પછી એક વ્યર્થ, અસાર અહેતુક જિંદગી જીવવાનો દિવસ આવ્યો હશે. વરસોનાં વરસો સુધી કોઈકની આરતમાં જીવવાનો! હું તો એમાં જ ખરડાયો છું...આજ લગી એ જ અનુભવ્યું છે...તેં પણ? તું પણ એમાંથી પસાર થઈ છે!'

રેવાને શંકરનો કદી અસંતોષ થયો ન હતો. પોતા વિષે શંકરે ગેરસમજ કર્યાનો પણ અનુભવ ન હતો. રોજિંદી જિંદગાનીની વાતો સિવાય બીજી વાતો પણ તેઓ ભાગ્યે જ કરતાં.

અત્યારે પણ રેવા આ બે આદમીઓ વચ્ચે સરખામણી કરવા પ્રેચ્છતી ન હતી. તે ત્યાં ને ત્યાં ઊભી હતી, શરમથી થીજી ગયેલી, કેમકે તેણે આ આદમીને ઉઠાઉગીર માની લીધો હતો.

રેવાના ચિત્તોદ્યાનમાં સૂતેલી અનેક અજાગ્રત ભાવનાઓને કેશવે શબ્દ, દૃષ્ટિ અને કંઠમાત્રથી અનેકાનેક વાર ઝણઝણાવી મૂકી હતી. ગઈ રાતથી એને પોતાને ય એવી લાગણી થઈ રહી હતી કે તેના દિલમાં પોતાથી અજાણ્યો એવો ઘણો વિશાળ પ્રદેશ પડેલો હતો. થોડીક ક્ષણો સુધી તો તે અત્યંત નૂતન અને અદ્ભુત ઊર્મિ અનુભવી રહી, પણ સ્વભાવે તે શિથિલ હતી. તે એકદમ કૂદકેભૂસકે આગળ વધી શકી નહિ. પરંતુ તે સાચદિલ હતી, નિખાલસ હતી. જેટલી સ્વાભાવિક રીતે તે શ્વાસ લેતી તેટલી જ સાહજિકતાપૂર્વક તે વર્તતી.

એનું વર્તમાન જીવન, એનું અદ્યતન અસ્તિત્વ ભૂતકાળથી તદ્દન ભિન્ન પડી ગયેલું હતું, શંકરથી તદ્દન વિચ્છિન્ન બની ગયેલું હતું—એ જીવન તો એણે જીવી લીધું હતું; સર્પની કાંચળીની જેમ જીર્ણ જીવન છોડી તેણે નવજીવનમાં પ્રવેશ કર્યો હતો.

જેમ જેમ સમય વીતતો ગયો તેમ તેમ કેશવને લાગવા માંડ્યું કે, કાળના વહેણ સાથે ધીરજપૂર્વક પ્રતીક્ષા કરવામાંથી જ વફાદારી જન્મે છે.

વીતેલી જિંદગીના ઘાથી તરફડતી રેવાના જીવનમાં કેશવનો નૂતન પ્રવેશ સ્વાભાવિક રીતે પરાયો અને બહારના આક્રમણરૂપ જણાયો. અને તે તેને દૂર ધકેલવા પણ મથી. પરંતુ એ ધકેલવાની ક્રિયાની પાછળ તો, અજાણતાં જ તેના સ્વીકારની અતિ સૂક્ષ્મ પણ અતિ ઉગ્ર ઇચ્છા સર્જાઈ રહી હતી. દિવાસ્વપ્નમાં જડસડ બની ગયેલા નિદ્રાળુની જેમ રેવા પક્ષાઘાત અનુભવી રહી હતી.

શંકર હોવાનો દાવો કરી કેશવે સ્મૃતિઓમાં રહેલી પ્રચંડ

શક્તિથી ભૂતકાળને જગાડ્યો હતો; ભૂતકાળ સાથે એણે તાદાત્મ્ય અનુભવ્યું હતું. અને જો એણે એ રોમાંચક અદ્ભુત અનુભવ જાતે ન કર્યો હોત તો કદાચ એનો આ બધો પ્રયોગ નર્યા જુઠ્ઠાણાથી ભરેલો બની જાત! બીજા આદમી સાથે ઘર કરી રહેલી ઓરત તે કાંઈ તેની પોતાની રેવા ન બની શકે. તેની રેવા સાથે તો તે–કેવળ પોતે જ શરૂઆતથી જડાયેલો હતો. એથી તો, કેશવને પક્ષે અસત્ય સત્ય હતું. અને વાસ્તવિક હકીકત ભ્રમણા હતી!

દર સાંજે જ્યારે તે કામેથી છૂટીને ઘેર આવતો ત્યારે તે નિરાધાર બની ઊભો રહેતો. પોતે જન્માવેલ આડખીલી પોતે જ દૂર ન હતો કરી શકતો! અંતરની લાગણીઓને કચડી નાખ્યા વિના એનાથી એમ થઈ શકે એમ ન હતું. અને એ લાગણીઓ એટલી હદે જઈ પહોંચી હતી કે જેમાં જીવનના ઝરણાને સુકાઈ જવું પડે, જ્યાં ઊર્મિની પ્રત્યેક આપલે, તેનું પ્રત્યેક સફળ ઘર્ષણ, તમામ શારીરિક સંબંધને સુદ્ધાં કેવળ અશક્ય બની જવું પડે!

આ દિવસો દરમિયાન રેવાએ તેને ખૂબ સાવચેતીપૂર્વક અને ગુપ્ત રીતે ઘરમાં જા–આવ કરવાનું ફરમાન કર્યું હતું. તે કોઈને ખબર પડવા દેવા ન હતી ઇચ્છતી કે એના ઘરમાં કોઈ અજાણ્યો પુરુષ રહેતો–સૂતો હતો.

: ૪ :

આજ સવારથી ગુલાબને ઘેર કંઈ ધમાલ થઈ રહી હતી. એને ત્યાં અવારનવાર આવતો અને ઘણી વાર સૂઈ રહેતો આદમી આજે બદમિજાજમાં હતો. તેણે ગુલાબ ઉપર હાથ ઉપાડવાની શરૂઆત ઘણા વખતથી કરી દીધી હતી. આજે એનો એક વધુ પ્રયોગ થયો. ગુલાબે એક ચીસ નાખી.

રેવા આ વખતે સામા માળની પૂનમડીને ઘેર બેઠી હતી.

'મુઓ, એ તો છે જ એવો.' પૂનમડી બોલી.

'પણ તો ઘરમાં ઘાલ્યો છે શું કામ?' રેવાએ ઘૃણાપૂર્વક ઉચ્ચાર્યું.

'કોઈ કંઈ રાજીખુશીથી ઓછો ઘુસાડે છે? પણ એકવાર રાખ્યો પછી......'

રેવાના દિલમાં કંપારી છૂટી. પોતાની ઓરડીમાં બેઠેલો પુરુષ એની આંખો સામે દેખાયો.

'પહેલાં તો એ મુઓ કેટલો સારો લાગતો હતો? બિચારી ગુલાબ એકલી હતી. એકલી એકલી રહી કોઈ ગઈ હતી. પેલો ય ગુલાબના વરની સાથે જ નોકરીમાં હતો. એ લશ્કરમાં ગયો એટલે ગુલાબની ખબર કાઢવા આવતો. આવે જ ને? અને ગુલાબને ય કોઈની જરૂર હતી. બીજું તો ઠીક, પણ એને છોકરું ન થયું હોત તો હજી ય કંઈ ઉપાય થાત. પણ હવે શું?'

રેવા ઊંડા ને ઊંડા વિચારમાં, મંથનમાં ઊતરી રહી હતી, પૂનમના શબ્દો એને કાને જ નહિ પણ ઊંડા ઊંડાણમાં સીધા પહોંચતા હતા.

પૂનમે આગળ ચલાવ્યું: 'પણ એમાં ગુલાબનો ય શો વાંક? અને એની એકલીની ક્યાં વાત છે! તું તો રેવા, ભગતડી રહી. પણ આ બે ચાલીમાં કહું છું તારા જેવી તો કોઈ નહિ રહી હોય. અને એમાં કંઈ છાનું ય નથી. સૌ મનમાં જાણે છે, સમજે છે, ને નભાવે છે.'

રેવાના મનમાં આ શબ્દોએ વળી કારી અસર કરી. હું ભગતડી છું? શું આ સાચું છે? હું ય સૌના જેવી નથી? મારા ઘરમાં ય એક પરપુરુષ નથી?...સૌની વાત તો સૌ જાણે છે... એમને કશું શરમાવા જેવું ય એમાં નથી લાગતું. આ લોકોને

મન તો આ સાદી–સરળ વાત છેઃ તારો ધણી તને છોડી વરસોથી ગયો છે. પાછો ક્યારે આવશે, આવશે કે નહિ, એની ય જાણ નથી. તું બીજા પુરુષ સાથે રહે છે-કેવી સાદી–સીધી વાત!!

રેવા પૂનમને ત્યાંથી ઊઠી પોતાની ચાલીમાં આવી ત્યારે તો ગુલાબની કોટડી આગળ ભારે ઠઠ જામી ગઈ હતી. રેવા એ ઠઠ વીંધીને ઉતાવળી ઉતાવળી પસાર થઈ રહી હતી ત્યાં તો એક અવાજ એના કાન આગળ આવી બોલી ગયોઃ 'અલી, તારે ય ત્યાં કોઈ મહેમાન આવ્યું છે કે, શું?'

રેવા કશો જવાબ આપ્યા વિના, જાણે કશું સાંભળ્યું ન હોય તેમ, જલદી જલદી સરકી ગઈ.

તેના ચિત્તમાં વારંવાર પૂનમના બોલ અથડાતા હતા. એને એક વિચાર ફરી ફરી મૂંઝવી રહ્યો હતોઃ પણ મારો ધણી સાચે જ જીવતો હશે? એ તો એમ કહે છે કે હું જ તારો સ્વામી છું. અને એણે ન માનવા જેવું કંઈ નથી રાખ્યું. ના–પણ મારે એની એ વાત ભુલાવી દેવી જોઈએ. મારે એને એમાં પછાડ ખવડાવવી જોઈએ...શું કામ એ મારા ધણી તરીકેનો દાવો હજી કર્યા કરે છે?

પણ, ધારી લો કે મારો ધણી જીવતો હોય તો પછી? તો તો બધું નકામું. જીવતા ધણીને છોડીને કંઈ બીજા સાથે એમ સહેલાઈથી ઓછું રહી શકાય છે?...અને શંકરયે કંઈ ઓછો માયાળુ હતો? એની આંખો! કેટલી નેહનીતરતી હતી? અને એનું પ્રમાણિક નિખાલસ જીવન! એને મારામાં વિશ્વાસ યે કેટલો બધો હતો? એની સાથે હું સુખી હતી, સલામત હતી. બિલકુલ ખરી વાત નથી? હું સલામત ન હતી? સુખી ન હતી? તો પછી...!

એક રવિવારની સાંજે રેવાએ જ કહ્યું: 'આજે તો ક્યાંક ફરવા જઈએ.'

કેશવ ઊભો થયો. અને કપડાં પહેરવા લાગ્યો.

'એમનો આ સફેદ કોટ પહેરી લો.' રેવાએ પેટીમાંથી એક કોટ કાઢી આપતાં કહ્યું.

'ના, એની કશી જરૂર નથી. એમાંથી કંઈ નથી જોઈતું.'

સિવાય કે એક હું! મારા વિના એને મારા સ્વામીનું કશું નથી જોઈતું!-રેવાના મનમાં થયું. તે બોલી: 'તમે કહો છો, એ જીવતા છે. અને તેમ છતાં હું તમારી બૈરી થઇ રહું એમ ઇચ્છો છો?'

'એ જીવે છે કે નહિ, એથી મારે મન કશો ફેર પડતો નથી.' કેશવ ગંભીર વદને બોલ્યો. અને તરત જ એવા તો મક્કમ સૂરે ઉમેર્યું કે રેવાને લાગ્યું કે આ આદમીએ આ વાત ઉકેલાતાં શું બોલવું તે પોતાના મનમાં નક્કી કરી રાખ્યું હતું. 'જેને ત્યાંથી આપણે ચાદર લીધી તેની મૂછો ટૂંકી અને કાળી હતી—આ જો, આનાથી મોટી નહિ. અને કપાળ ઉપર બે તલ હતા, એ ય તને યાદ હશે. એ જ વખતે મેં તને બતાવ્યા હતા, ખરું ને?'

રેવા અતિશય ગુસ્સામાં આવી બોલી: 'આ બધું તમે ક્યાંથી જાણી આવ્યા છો, મને સમજાતું નથી. મારાથી આ નથી સહેવાતું. તમે ભયંકર આદમી છો—તમે આમ બોલો છો એનો મને તિરસ્કાર આવે છે.'

કેશવનો ચહેરો પણ વધારે કડક બન્યો. અને માણસનું ભારે અપમાન થાય અને તે જેવો છોભીલો, ભોંઠો પડી જાય તેવો તે પડી ગયો.

રસ્તે ચાલતાં અનેક સ્ત્રીપુરુષોના શ્રમિત ચહેરાઓ ઉપર આ બંનેને જોતાં એક પ્રકારનો આરામ કે આનંદ ફેલાઈ જતો. રેવા કેટલી ચંચળ, મજબૂત અને મૃદુ દેખાતી? અને એની બાજુમાં જ કેશવ એક ઊંચો, જરા ખરબચડા ચહેરાવાળો પણ રાખમાંથી જેમ અંગારો ચમકે તેવો આછો ચમકતો જુવાન હતો!

તેઓ સ્ટેશનની પેલે પારના ખુલ્લા પ્રદેશ ભણી જઈ રહ્યાં હતાં. બંને જણ આજે જ પહેલી વાર સાથે બહાર નીકળ્યાં હતાં. જે પુરુષે એક નારીને સારુ ત્રણ ત્રણ મહિનાઓ લગી રાતોની રાતો અંધારે કાંટારા ને પહાડો ઓળંગીને પગે ચાલી ચાલી તપશ્ચર્યા કરી હતી, શી અદ્ભુત તેની જીવનધન્યતા! આજે એ જ પુરુષ એ જ સ્ત્રી સાથે વિહરી રહ્યો હતો!

કેશવ ચાલતાં ચાલતાં એક ડગલું પાછળ પડી પોતે મહિનાઓ પહેલાં કલ્પનાઓમમાં જોયેલી રેવાની ચાલ નિહાળી રહ્યો, ત્યારે તેને કેટલી અદ્ભુત તૃપ્તિ થઈ! એક મૂત નારી તેના પ્રિયતમ પાસે અક્કડ વેશે, ધીરે પગલે આવી રહી હોય તેવી તેણે કલ્પી હતી. આજે આ નારી એમ જ ચાલી રહી હતી. આ ઊર્મિના એકાએક હલ્લાથી કેશવનો ચહેરો ફિક્કો પડી ગયો.

એણે થોડી ક્ષણો પહેલાં કોટડીમાં બેઠાં બેઠાં વિચાર્યું હતું કે જરૂર પડશે તો વરસો લગી ધીરજ ધારી રહીશ. પણ અત્યારે એની ધીરજ ધોવાઈ રહી હતી!

સાંકડો રસ્તો પૂરો થઈ એક વિશાળ મેદાનને આલિંગતો પડ્યો હતો. ત્યાં આવી પહોચતાં રેવાના મુખ ઉપર અવનવા ભાવો તરવરી ઊઠ્યા. અને કેશવના જેવી જ લાગણીમાં તરબોળ બની બોલી ઊઠી: ‘ખરેખાત શું......’

કેશવ કળી ગયો, એની અંતરદૃષ્ટિ રેવાના અંતરમાં ઊતરી સત્યદર્શન કરી ચૂકી હતી. તે બોલ્યો: ‘ખરેખાત આપણે...’

‘આપણે અહીં એકવાર આવ્યાં હતાં પહેલાં?’

અને તેઓ મેદાનને પેલે છેડે ઊભેલી વૃક્ષરાજીમાં પ્રવેશ્યાં. કેશવનો ઉન્માદ માતો ન હતો. જાણે એણે આ જ વનરાજીનાં દર્શન સેંકડો માઈલ દૂર પડ્યાં પડ્યાં કર્યાં હતાં!

'એક સાંજે તું અહીં આ વૃક્ષો નીચે મારી રાહ જોતી બેઠી હતી.' કેશવ રેવાનો હાથ પકડી તેને બેસાડતાં બોલ્યો.

અદ્ભુત! શંકરે આ વાત કદી કેશવને કહી ન હતી. પણ તે જાણતો હતો કે આ સત્ય હતું. એણે કલ્પનાચક્ષુઓ વડે રેવાને અહીં રાહ જોતી બેઠેલી જોઈ હતી. આ દૃશ્ય તો એના અંતરે જોયેલું હતું; એ કદી અસત્ય હોઈ જ કેમ શકે? એ તો પડેલું જ હતું એના અંતરમાં; એણે માત્ર એને બોલી બતાવ્યું હતું!

રેવા એને ડાબે પડખે જીવનની અદ્ભુત ઉષ્મા અનુભવી રહી હતી. વાસ્તવિકતા, તેની ડખલો સાથે, ભાગી ગઈ હતી. અંતરના આવેગો જીવનરૂપે ધોધમાર વહી આવતા હતા. એમનાં હૃદયોનાં વહેણ એક બની ગયાં હતાં.

રેવાના મનમાં કશો વિચાર ન હતો, આ અનુભવ જ તેને માટે સર્વોપરિ હતો, એ જ એને માટે સત્ય હતું. એનું અંતિમ સુખ, અંતિમ મધુ પીવાને તે અધીરી હતી અને એણે એની વાચાની સહાય લીધી: 'શંકર!'

અને આખા જાદુઈ વર્તુળની કેશવે પૂર્ણાહુતિ કરી. તે કેવળ બોલ્યો: 'તને જ ઝંખતો હતો.'

થોડી વાર બંને શાંત રહ્યાં.

'અને તું બાળકની વાત કરતી હતી? બોલ, હવે જોઈએ છે? કહે, હવે એની આરજૂ નથી રહી?'

રેવાની પાંપણો નીચી ઢળી પડી અને બિડાઈ ગઈ. એના હોઠ અધઊઘડ્યા કેશવના હોઠને અડી રહ્યા. રેવા મૂંગી જ રહી.

કેશવે ફરી પૂછ્યું. તેના દિલમાં રેવાની મૂકતાએ એક ઊંડી સુખલાગણી જન્માવી હતી. પોતે બાળક હતો ત્યારે શું આ જ સ્થળે ન હતો આવ્યો? અને પેલા જમીનદારની કન્યા—રેવા જ તો—તેના ગળામાં હાથ નાખી દૂધનો કટોરો દઈ રહી હતી!

એકાંત કુંજના એક ખૂણે બે પ્રણયી જીવો બેઠા હતા. કેમ જાણે, શંકર અને રેવા કદી સાથે જીવ્યાં જ ન હોય એવી લાગણી સહિત કેશવ અને રેવા, એટલાં અડોઅડ, એટલી હૂંફ લેતાં બેઠાં હતાં. કેમ જાણે, હજાર પાંદડિયાળા નસીબે એની એક પાંદડી ઉઘાડી આ બે પ્રણયીઓના જીવનનો માર્ગ નક્કી કરી લીધો હતો—બે જીવો ઊર્મિના આવેગમાં એવા તો ઘસડાઈ ચૂક્યા હતા! એકબીજાના હૃદયનો ધબકારો એકબીજાની એ જ એક વાત ફરી ફરી કહી રહ્યો હતો—અનાદિથી આ જ રીતે જીવવા અને રહેવા તમે સર્જાયા છો.

રેવા વિચારી રહી હતી: હજારોમાંથી કોઈ એકાદના જ નસીબની પાંદડી ઊઘડે છે! હું ય કેવી ભાગ્યશાળી!

રેવા જે ઝંખતી હતી, જીવનની એ અદ્ભુત શક્તિ આજે તેને લાધી હતી. જે શક્તિનો ઝરો અતાગ છે, તમામ પરિસ્થિતિઓથી, બાહ્ય સૃષ્ટિથી પર છે, એવો ઝરો તેને લાધ્યો હતો! તે ચાહતી હતી, ચહાઈ રહી પણ હતી!

આ ઝરો સદા વહેતો હતો છતાં અદૃશ્ય હતો. જે સીસા જેટલો ભારે હતો છતાં સુવાસ જેટલો સૂક્ષ્મ અને હળવો હતો; ધરતીથી ય મહાન અને વિશાળ છતાં અણુથી યે લઘુ હતો, જે માનવીને મહાનંદના મહેરામણમાં ડુબાડી શકે છે અને ઉંદરની પણ ઇર્ષ્યા આવે એવા દુઃખગર્તમાં પણ ડુબાડી શકે છે. આવી અગમ્ય રહસ્યમયતાએ તેના હૈયાકાશમાં પોતાની પાંખો ઉઘાડવા માંડી હતી!

રાત પડતી હતી, પણ કોઈને હાલવાનું મન ન હતું: જે કક્ષાએ ઊભી તેઓ તાદાત્મ્યતા અનુભવી રહ્યાં હતાં તેનો ભંગ કરવાનું એકેનું દિલ ન હતું. પ્રેમની પ્રાથમિક કક્ષામાંથી ઊંચે બંને વિહરી રહ્યાં હતાં. બાહ્ય સૃષ્ટિ તેની ગમે તેટલી વાસ્તવિકતા

છતાં આ બેઉને સ્પર્શી શકતી ન હતી. રોજના જીવનઘર્ષણને ભૂલીને આજે તેઓ એવી એક તલ્લીનતામાં ડૂબી ગયાં હતાં કે જેમાં કેવળ દૃષ્ટિઓ જ ઘા જન્માવતી અને ઘા રુઝાવતી હતી !

બંને ઊઠયાં. આજુબાજુ ફર્યાં. એમની પાછલી સ્મૃતિ તાજી થઈ રહી હતી. બંનેને માટે એ વાસ્તવિક અને સત્ય ઘટના હતી. બંને ધીમાં અને શાંત પગલાં ભરતાં હતાં: એકબીજામાં ઓતપ્રોત થયેલા બે જીવો એક જ ઊર્મિમાં રત હતા.

રેવા ઉપર કેવો ભારે હલ્લો થયો હતો ? અને કેટલો વેગીલો ? કશું સાફ પણ થયું ન હતું. આ સંદિગ્ધતા જ તેને વધુ ઘૃણાસ્પદ લાગતી હતી. પણ હલ્લો જેવોતેવો ન હતો. એ હલ્લામાં અદ્‌ભુત તાકાત હતી, અણતૂટ શક્તિ હતી; ભૂતકાળ આખાને ભૂંસી નાખી કેશવ એકલાને સર્વસ્વ તરીકે સ્વીકારાવવાનો એમાં આવેગ હતો.

'રેવા ! સાચે જ એ તો મહાન સદ્‌ભાગ્ય ગણાય. મરી ગયેલો જાહેર થયા પછી પણ આદમી ઘેર પાછો ફરે, એવું તો ભાગ્યે જ બને.' પૂનમ બોલતી હતી.

'હા. મેં ય કાલે જ જાણ્યું.' ગુલાબ ટાપસી પુરાવતી હતી.

'તેં ક્યાંથી સાંભળ્યું ?' રેવા ગુલાબને પૂછતી હતી.

જવાબમાં પૂનમ ને ગુલાબ બંને હસી પડ્યાં.

રેવાની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. ગુલાબે એને પોતાની પાસે ખેંચી. 'પણ પહેલાંથી કેમ તેં કહ્યું નહિ ? મારા સિવાય આખી ચાલી જાણતી હતી. તું તો બાઈ ભારે છૂપું રાખનારી ! હાલ, મને દેખાડ તો ખરી. શંકરભાઈ ! તમને તો જોવા જ જોઈએ ના ?'

અંધારે ઊભી ત્રણે સખીઓ વાત કરી રહી હતી.

'ગમે તેમ પણ મને કેટલું સુખ થયું, એ જાણ્યું ત્યારથી!' પૂનમ બોલી.

ગુલાબ પણ ઓછી સુખી ન હતી. રેવા તો સુખના ડુંગરમાં જ આવી વસી હતી! ત્રણે સખીઓ આનંદ અને ઉમળકાભેર આગળ ચાલી. બારણું ઉઘાડ્યું અને દીવો કર્યો.

રેવાએ એમ કહ્યું હોત કે એ આદમી એનો ધણી ન હતો, પણ એનો 'યાર' હતો તોય કંઈ ભારે વાંધા જેવું ન થાત. એમાં કશું છુપાવવા જેવું ન હતું. જેમના સ્વામીઓ યુદ્ધરૂપી કતલખાનામાં ધકેલાઈ ગયા હતા એવી ત્યક્તા નારીઓનો આ ચાલમાં ટોટો ન હતો. એ સૌનું નસીબ સરખું હતું. સૌની નીતિ સરખી હતી. સૌની માન્યતાઓ સરખી હતી.

અને કેશવ તેનો સ્વામી હતો. એમ યે તે સહેજે ભય, શંકા વિના કહી શકતી હતી. કેમકે તે શંકર સાથે અહીં રહેવા આવી પછી અઠવાડિયા–દિવસમાં જ શંકરને જવું પડયું હતું. એ થોડા દિવસ દરમિયાન ભાગ્યે જ કોઈની સાથે કશી ઓળખાણ થઈ હશે.

પરંતુ રેવાએ કંઈ આ બધી ગણતરીઓને કારણે કેશવને પોતાના સ્વામી તરીકે ઓળખાવ્યો હતો, એમ નહિ. પરંતુ જે જીવન તે થોડા વખતથી કેશવ સાથે જીવી રહી હતી તે અનુભવનો જ એ પડઘો હતો.

તે શંકર જ હતો કે કેમ એ સવાલ હવે ગૌણ બની ગયો હતો. તે જાણતી હતી કે કેશવ જુઠું બોલતો ન હતો. અને તેની પોતાની લાગણીઓ અને ઊર્મિઓ કંઈ જુઠી ન હતી. તો પછી ભલેને આખી દુનિયા પણ તેમને પતિપત્ની તરીકે જ ઓળખે! –જો એ રીતે એમનું સુખસૌભાગ્ય નિર્વિઘ્ન રહેતું હોય તો. અને શું રેવાને એવા સૌભાગ્યની પ્રબળ તૃષ્ણા ન હતી?

: ૫ :

પડોશીઓએ પણ એમને રાહત આપી. કેશવ રેવાનો પતિ છે એમ સૌએ માની લીધું. બાળકો એને 'શંકરકાકા' કહીને સંબોધવા લાગ્યાં. મોદી, મોચી, કાછિયો—સૌએ રેવાને ધન્યવાદ આપ્યા. સૌએ એના ધણીને કપાઈ મૂએલો જ માન્યો હતો. પડોશીઓ બધાં શંકરભાઈને માન અને મમતાપૂર્વક બોલાવવા લાગ્યાં. એમાંની એકાદને તો શંકર ગમી પણ ગયો હતો. રેવા પોતે પણ હવે તેની સાથે તેની પત્ની તરીકે જ વર્તવા લાગી હતી. અને ધીમે ધીમે તેને મન એ સાવ સહજ બની ગયું હતું.

હવે રેવાએ કામ પર જવાની જરૂર ન હતી. તેના ધણીને સારું કામ મળી ગયું હતું. દર પખવાડિયે તે સીધો રેવાને પગાર આપી દેતો. અને પછી બાળકની જેમ હાથ લંબાવી ઊભો રહેતો. રેવા એને ખિસ્સા-ખર્ચ આપતી.

પહેલાંની જેમ ભીંતને અડીને કેશવ સૂતો. પડખે રેવા. પહેલાંની જેમ. તે વહેલી ઊઠી સ્ટવ સળગાવતી; નાસ્તો-ચા તૈયાર કરી દેતી.

પણ ઉચ્ચારાયેલું વચન રેવાએ પાળ્યું હતું. એને ત્રીજો મહિનો જતો હતો.

કેશવ હવે રેવાને ચઢઊતર કરવા દેતો નહિ. પોતે શાક-ભાજી કે બીજા કંઈ કામે દાદરા ચઢતો-ઊતરતો. નોકરીએથી આવીને ઘરકામ કરવામાં લાગી જતો.

રેવા દિવસમાં હજાર વાર આનંદનો ઉમળકો ભરતી. જ્યારે જ્યારે તે તેના પોતાના આ આદમીને જોતી, એનો વિચાર કરતી, એની વાતો સંભારતી, એની નજરને તાજી કરતી અને એના જ

બાળકને પોતે ધારણ કરી રહી હતી એનો ખ્યાલ કરતી ત્યારે ત્યારે એનું જીવન એક મધુરું ગુંજન બની રહેતું.

કેશવનો પ્રેમ પણ આવેગભર્યો હતો; સાથે સાથે મુલાયમ અને માતાના વહાલના જેવો રક્ષણદાતા હતો. ઘેર અને રસ્તે, ફૅક્ટરીમાં અને બીજે જ્યાં હોય ત્યાં તે રેવાને જ જોતો અને એનો જ અનુભવ કરતો. એની જિંદગી રેવામય હતી. એના રક્તે રેવાનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું. એને પરમ સુખ હતું—રેવા એને ચાહતી હતી, એનું.

એણે હમણાં હમણાં ફૅક્ટરી બંધ થયા પછી ઘેર આવી થોડું કામ કરવા માંડ્યું હતું; તેમાંથી એને થોડીક નવી આવક થતી. બાળકના સ્વાગતની આ તૈયારી હતી.

અથાગ શ્રમને અંતે ઘેર જતાં જ રેવાના દર્શનની નિશ્ચિત આશા તેના હૃદયમાં નીલસરવરના જેવી વિલસી રહેતી. ક્વચિત્ ઘેર આવતાં રેવા ઓરડીમાં કે આજુબાજુમાં ન દેખાતી ત્યારે સમજી જતો કે તે એના પાછા આવતાં નાસ્તાની કશી જોગવાઈ કરવા સારુ જ ગઈ હશે.

એક સાંજે કેશવ ઘેર આવ્યો છે. રેવા દેખાતી નથી. થોડી વારે તે પાછી ફરે છે. કેશવ એને ટગી રહે છે. એની આંખોનો નેહ રેવા પારખે છે. અને આનંદનો ઉચ્છ્વાસ એની પોતાની લટોને જરા હલાવી જાય છે. કેશવ અગાધ તૃપ્તિ અનુભવે છે.

'તું ક્યાં ગઈ હતી?'

જવાબમાં રેવાનો કંઠ આનંદના અવતાર સમો રણકે છે: 'મોચીને ત્યાંસ્તો. સરસ મઝાના બૂટ બનાવવા આપી આવી છું.'

કેમ જાણે આ શબ્દો એમ જ કહી રહ્યા હતા કે, 'હું તને મારી જિંદગીથી ય વધારે ચાહું છું.'

કેશવ યે રેવાને પોતાની જાનથી હજાર ગણી વધારે ચાહતો

હતો. આજ પહેલાં તો એને જિંદગી જેવું જ શું હતું ? અનંત અકળામણ અને વેદનાનો, એકલ અજંપાનો ગંજ જ કહોને !

આખા સમાજથી આ બે જણ જુદાં તરી આવતાં હતાં—એમને જુદાં પાડનાર હતી સુખની સ્વભાનતા. એને આધારે તો વર્તમાનને તેમણે જીતી લીધું હતું. હર નજરમાં જીવનનું ઊંડાણ અને આંતરિક મુલાયમતા એણે જ બક્ષી હતી.

આંતરિક પ્રણયના પ્રકાશમાં તેઓ શારીરિકતાની એકતા સાધી શક્યાં હતાં. તેમને માટે જુદાઈનો કોઈ સવાલ ન હતો. જીવનને સર્વોચ્ચ શિખરે તેઓ પહોંચી ચૂક્યાં હતાં.

ક્ષુલ્લકતામાં પણ સમગ્રતાનું દર્શન થતું. રેવાના હોઠની આછી રેખા બદન ઉપર ધારણ કરતો કેશવનો નાનકડો રૂમાલ સભર પ્રેમનું સૂચક હતો.

વાચાની અહીં આવશ્યકતા ન હતી—એકેને એવી આવડત યે ન હતી. જીવનનો ધબકાર બેઉ મૂંગાં મૂંગાં અનુભવતાં હતાં. એમાં ગંભીરતા અને ભવ્યતા હતાં.

રેવા કામ કોરાણે નાખી કદી ઊભી થઈ જતી. અને એની સાથે જ કેશવ પણ 'ચાલ, બહાર જઈએ' કહી ઊભો થઈ જતો.

શહેરમાં માનવી હતાં. આજુબાજૂ ખેતરો હતાં. હવા અને ઉજાસ હતાં. ઝાડ અને જંગલો હતાં—પણ એ બધું હતું, કેમકે તેઓ બંને એકબીજાનાં હતાં.

એક સાંજે રેલવે લાઈન પર દૂર સુધી ફરીને પાછાં આવ્યાં ત્યાં તો પૂનમડી તેમની ઓરડીમાં ડૂસકાં ભરતી આવી પહોંચી.

પૂનમડીનો બનેવી લડાઈમાંથી રજા લઈને ઘેર આવ્યો હતો. પેલા મોટર ચલાવનારને જોતાં જ એની આંખ ફાટી ગઈ. પૂનમડીની બહેન પાસે ખુલાસો માગ્યો હતો. અને પછી એક અક્ષરે બોલ્યા વિના તેણે હીંડતી પકડી હતી—પાછો લડાઈમાં પહોંચી ગયો હતો !

ત્રણે જણ દીવાના પ્રકાશમાં બેઠાં હતાં. પૂનમડી ડૂસકાં ભરી રહી હતી. રેવાએ એની આંખો લૂછી.

'કોને ખબર, એ છેક આવું કરશે?'

રેવાએ કેશવ ભણી નજર કરી. અને પછી તે પૂનમડી ભણી જોઈ બોલી: 'બીજું કરે ય શું?' બોલતાં બોલતાં એનું ગળું જકડાઈ રહ્યું હતું. 'એ એની વહુ તો હતી ને?' તે જેમતેમ બોલી.

'એવું કંઈ નહિ. પેલી રાધાનો વર ઘેર આવ્યો ત્યારે શું થયું'તું? ઘરમાં હતો એ આદમી ચાલ્યો ગયો. બીજું વળી શું થાય? અરે, પેલા ખંડુનો દાખલો લો. એ ત્રણ અઠ-વાડિયાથી આવ્યો જ છે ને? ને તો ય પેલો તારમાસ્તર એને ઘેર જ રહે છે. સારી જગા બીજે મળશે ત્યારે ખાલી કરી જશે, વળી. અત્યારે તો ત્રણે ભેગાં જ રહે છે.'

'એવા યે હોય છે ને બીજા ય હોય છે, પૂનમ! પેલા ઘાસીરામે જ તો......એની બૈરીને અધમૂવી કરી નાખી. અને હવે બંને જુદાં થયાં છે. તું કહે છે એટલું સહેલું નથી, બાઈ, સહેલું નથી.' રેવાએ કહ્યું.

'પણ એમાં પેલી બિચારીઓનો શો વાંક? આપણો અવતાર જ જુઓ ને! વાંક તો આ બળ્યા અવતારનો છે...ગમે તેમ, મારે તો એ એક દહાડો ઘેર આવશે......ને હું એમને પગે પડીશ......રેવા......ખરું ને?'

'પેલાં ત્રણે ભેગાં રહે છે? એક ઓરડીમાં સાથે—એમ તેં કહ્યું, નહિ?' એમ બોલતી રેવાએ કેશવ ભણી નજર નાખી.

કેશવ મૂંગો જ રહ્યો. એની આંખો આ ઓરડીમાં ન હતી.

શી માલમ, રેવાની ય છાતી ધડકી રહી હતી.

'હું તો એમને પગે પડીશ. એટલી દયા નહિ આવે, રેવા?'

પૂનમડીના ચિંતાતુર ચહેરા ઉપરની આંખોમાં આંસુ ચમકતાં હતાં. 'શંકરભાઈ, હાલો ચા બનાવી આપું—બળી એ બધી વાતો. બનાવું ને, રેવા ?' એમ બોલતી પૂનમડી ઊભી થઈ. અને હસી પડી.

સૌ વિષાદમાં હોય ત્યારે પૂનમડી હસીને વાતાવરણને હળવું બનાવતી. ક્વચિત્ ઊંધું પણ થતું. સૌ ખડખડાટ હસતાં હોય ત્યારે એ ધ્રુસકે ધ્રુસકે રોઈ પડતી. વાતાવરણની એના ઉપર તરત જ અને જબ્બર અસર થતી. પણ વળી પાછી તેને સપાટી ઉપર આવી રહેતાં ય વાર લાગતી નહિ.

કેશવની આંખો એ વખતે દૂર દૂરના યુદ્ધપ્રદેશ ઉપર પહોંચી ગઈ હતી. એ ઊભો થયો અને ઓગ્નરો લઈ બેઠો, અધૂરું કામ પૂરું કરવા.

રેવા કેશવની અકળામણ કળી ગઈ. પણ કશો ઉપાય ન હતો. હાથમાં લીધેલા કામમાંથી એને છોડાવે એવું કોઈ ન હતું.

નસીબની પાંખો જાણે તેમને થપાટ લગાવી ગઈ હોય એમ તેઓ કંપતાં હતાં. આખી રાત હૈયે હૈયું અડાડી 'જીવન કે મૃત્યુ જે આપે તે, ભગવાન, અમને ભેગું આપજે, પણ વિખુટાં ના પાડીશ'–ની ભાવનાભર્યાં બંને જણાં પડી રહ્યાં.

આઠેક દા'ડા પછી પૂનમડી ખબર લાવી કે તેના બનેવી લડાઈમાં કપાઈ મૂઆનો કાગળ આવ્યો છે. બસ આવી બન્યું. સૌ પૂનમડીની બેન ઉપર તૂટી પડ્યાં. સૌએ એને વગોવી ને ભાંડી. ધણીને એણે હાથે કરીને મારી નાખ્યો હતો! પેલો મોટરડ્રાઈવર પણ ભોંઠો પડી ગયો. એ પછી ય તે ઘરમાં રહેતો ખરો પણ ખાસ જરૂર વિના એના મોંમાંથી શબ્દ સરખો નીકળતો નહિ.

બીજું તો શું ? પણ આવે વખતે થોડાં અડવાડિયાં જાળવી લેવું પડે છે. પછી પાછું બધું થાળે પડી જાય છે.

રેવા ખાટલા ઉપરથી એકાએક ઊભી થઈ જઈ કબાટ

આગળ આવી પહોંચી હતી અને કોણ જાણે ઊંડી નજરે કશું. જોઈ રહી હતી.

અને થોડી વારે એણે પેલું ચાર વરસ પહેલાંનું, લગભગ ભૂંસાઈ જવા આવેલા અક્ષરોવાળું, લશ્કરી અમલદારનું લખેલ કાર્ડ—જેમાં તેના પતિના કપાઈ મૂઆના સમાચાર હતા તે— હાથમાં લીધું અને કેમ જાણે પાછળથી કોઈકે ખંજર ન ભોંક્યું હોય એવી લાગણી અનુભવતી તે ત્યાં જ ઊભી રહી ગઈ. અને મંત્રવત્ અક્ષરો વાંચી રહી.

પણ એના આવવાનો વખત થઈ ગયો હતો...અને એ વિચારે તે શાંત પડી. 'મને લાગે છે કે મારા લગન પહેલાંની બધી વાતની તમને ખબર છે?'

અલબત્ત, રેવાને ય ખબર હતી કે કેશવ બધું જ જાણતો હતો. છતાં એણે પૂછ્યું હતું. દુનિયામાં બીજા કોઈના પણ કરતા કેશવ રેવા વિષે વધારે જાણતો હતો, કદાચ રેવા પોતે જાણતી હશે તેનાથી ય વધારે. કેમકે એ એને એટએટલું ચાહતો હતો કેમ જાણે રેવાને ય એની જ આરત હતી, આટલી જિંદગી કેમ જાણે એને માટે જ ઝૂરી હતી! એના સિવાયનું બીજું બધું અશક્ય હતું...અચિંતનીય હતું.

૧૯૧૪ના સપ્ટે...ની...૪ થી તારીખ! અને આ એ પોસ્ટકાર્ડ માત્ર એની એંધાણીરૂપે રહ્યું હતું! ખરી વાત શું આણે તો કહ્યું હતું કે અમલદારની ભૂલ થઈ હતી. શું ખરેખ ભૂલ થઈ હશે? શાની ભૂલ? કેવી ભૂલ?

અને એનાં અંગ એટલાં તો થાકી ગયાં, એનું માથું એ તો ભમી ઊઠ્યું, કે ખાટલા સુધી પહોંચતાં એણે ટેકા લેવા પડ્યા

ખાટલા પર એ પડી અને ધસઘસાટ ઊંઘી ગઇ.

ગાઢ ઊંઘમાં એની કાયા આરામ લઈ રહી હતી. સ્વપ્ન

નામ ન હતું. પોસ્ટમૅને બારણાને જરાક ટકોર કરી એક કાગળ અંદર સરકાવી દીધો.

એક સેકન્ડના સોમા ભાગના વખતમાં ય સ્વપ્નું આવી ગયું! એના આરામ ઉપર પાછો હલ્લો થઈ ચૂક્યો. જાણે વજ્રનો આઘાત થયો. તે બેબાકળી બની બેઠી થઈ ગઈ, કંપી ઊઠી અને બારણા આગળ પહોંચી. જમીન ઉપર શંકરના હસ્તાક્ષરવાળો એક કાગળ પડ્યો હતો. પણ એ સીલબંધ હતો. તારથી બાંધેલો હતો. અરે ઉપર ખીલીઓ જડેલી હતી!

વાંચવો કેવી રીતે? એ પહેલાં તો એ આવી પહોંચશે; ચાલો સારું થયું—મારે ન વાંચવો પડ્યો તે. એ આવીને તાર તોડશે. ખીલીઓ ઉખાડીને વાંચશે. હા—વાંચશે; પછી? પછી સત્યાનાશ! કશું જ બાકી નહિ રહે! એને આવવાનો વખતે ય થઈ ગયો છે. ઉફ્!!

તાર તોડવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ હજી ઘણા તોડવાના બાકી છે. ચાલો, એ ય સારું છે—કોઈ વાંચી જ નહિ શકે! અને 'લાવ હજી થોડું ઊંઘી લઉં' કરીને એણે કાગળ હતો તેમ મૂકી દીધો.

અને તે જાગી ઊઠી. ખરેખાત, એ સ્વપ્નમાં જ હતી. કાગળને તાર અને ખીલા જડ્યા હતા, એ સ્વપ્નું જ હતું. આ હજી પેલો પડ્યો. હું સ્વપ્નમાં જ હતી!—આ ઊભી થઈને લઈ લઉં એટલી વાર.

અને તે બારણે પહોંચી. નીચે વળી તેણે કાગળ ભણી જોયું. અને ત્યાં શંકર દેખાયો. ઉફ્! તેજની આખી દીવાલ સમો સામે જ ઊભો હતો! એને માથું ન હતું. આંખો ન હતી છતાં રેવાની સામે હસી રહ્યો હતો! અને અદૃશ્ય એવા મુખ દ્વારા બોલી રહ્યો હતો—'લાવ, ચમચો લાવ.'

અને એણે એને પેલો જૂનો ચમચો આપ્યો. શંકર—માથા વિનાનો શંકર જમવા બેઠો.

ઉફ્ ! વળી પાછું સ્વપ્નું જ ! ! મારાથી નથી સહેવાતું. મારે હવે જાગવું જ જોઈએ. છૂટકો જ નથી. જાગવું જ જોઈએ.

વળી પાછી તે ઊંઘતી જ પડી હતી. શંકર—માથા વિનાનો શંકર જમતો હતો. તે ખાતાં ખાતાં પ્રેમભર્યું હસતો હતો, તેની ભણી જોતો હતો અને બોલતો હતો : ' કાંઈ વાંધો નહિ. હું બધું સમજું છું. એમ જ બને ને ? ઊંઘી લે, હજી થોડું ઊંઘી લે.'

અદ્‌ભુત શાંતિ એણે અનુભવી. અને એને લાગ્યું કે વળી પાછી તે ઊંઘી રહી છે. મજેથી ધસધસાટ ઊંઘી રહી છે.

સેકન્ડના દસમા ભાગમાં—પોસ્ટમૅને કાગળ નાખ્યો ને તે નીચે પડ્યો ત્યાં સુધીમાં આ કલાંકો લગીનું સ્વપ્નું પૂરું થઈ ચૂક્યું હતું !

પોસ્ટમૅનના જોડાના અવાજે તે જાગી ગઈ હતી અને શંકરનો પત્ર આવ્યાનું સ્વપ્નું અનુભવી રહી હતી—એને ભાન આવ્યું.

એનું હૈયું થીજી ગયું. હજી જાણે સ્વપ્નું જ ન હોય, એમ તેને લાગતું હતું. હજી કાગળ જમીન ઉપર પડ્યો હતો.

કવર ઉપર પરદેશની છાપ હતી અને કંઈ કેટલા લાલ પેન્સિલ અને શાહીના ચીતરડા હતા. કંઈ કેટલા સિક્કા વાગેલા હતા.

લગ્ન પહેલાં એકવાર એને સ્વપ્નું આવ્યું હતું કે માનો કાગળ આવ્યો છે. મા તો વરસો થયાં સાધુડી બની ગઈ હતી અને વરસો થયાં તેણે કદી કાગળ સુદ્ધાં લખ્યો ન હતો. પણ સાચેસાચ એ દિવસે કાગળ આવ્યો હતો.

પહેલો વિચાર તો કાગળ વાંચ્યા–કર્યા વિના બાળી નાખવાનો આવ્યો. અને તે થીજેલા પગે દેવતા ભણી વળી. પણ હાથે હાથનું કામ પતાવ્યું. પરબીડિયું ઉઘાડ્યું—

' વહાલી રેવા..., ખબર નથી, આ બોટ મને ક્યાં લઈ જઈ રહી છે. આ બખોલમાં ભરાઈ રહી રેબઝેબ થઈ રહ્યો છું.

ખબર નથી ક્ષણ પછી આ આખી બોટનું શું થયું હશે. ગઈકાલે આવી બે બોટોના ભુક્કા ઊડી ગયા હતા. એમ થાય તો...? તો મળવાનું સદાને માટે ગયું ! આ કાગળ એક જણને ઘેર જવા રજા મળી છે એની સાથે મોકલું છું. તને કદી પણ એ મળી જાય, તો એટલું યાદ રાખજે કે તારો શંકર તારે માટે હજી ઝૂરે છે. અને તારી સાથે વળી પાછો આપણો નાનકડો સંસાર લઈ જીવવા ઝંખે છે. અહીં ખાવાપીવાની તો મોજ છે...ચિંતા ન કરીશ.'

ત્રણ મહિના પહેલાંનો કાગળ છે. રેવા વાંચીને કેવળ ઠરી ગઈ. કોઈ ભયંકર દુર્ગંધ એ કાગળમાંથી આવી રહી હોય, એમ રેવાને ઊલટી થવા જેવું થયું. અને એણે કાગળ છાજલી ઉપર મૂક્યો. પરબીડિયામાંથી કાગળ જરા બહાર ડોકાઈ આવ્યો. રેવાએ એને બરાબર અંદર ધકેલી દઈ પાછો મૂકી દીધો.

પેટમાં બાળક સળવળાટ કરી રહ્યું હતું. તે ઘી–તેલ લેવા મોદીને ત્યાં દોડી. શંકર ગમે ત્યારે આવી પહોંચશે ? પણ અત્યારે દુકાન ઉઘાડી હશે ? શંકર ઘેર આવતો ત્યારે કેવો ભૂખ્યો હોતો ? અને આજે તો એનો કાગળ આવ્યો હતો. લાવ હજી થોડું જે કંઈ મળે તે લઈ આવું. ઓહ ! એ પેલી બીજી બોટમાં હોત તો કદી મોંમેળાપ યે ન થાત...હં !...પેલા દૂધવાળાની દુકાન તો અત્યારે ઉઘાડી હોય છે.

અને વિચારમાં ને વિચારમાં તે બહાર નીકળી પડી. પહેલો દાદર ઊતરી પડી. પણ વળી પાછું કંઈક યાદ આવ્યું ને પાછી ફરી. બારણું ઉઘાડ્યું. પેલો કાગળ ઉપાડ્યો–વાંચ્યો. જરૂર ભૂલ હોવી જોઈએ. કાગળનો એક કટકો જ હતો. પેન્સિલના ઝાંખા ઝાંખા અક્ષરો પડેલા હતા. જાણે કોઈ જિંદગીની વાત ન હોય ! પેલા લશ્કરી અમલદારે મોકલેલા કાર્ડની જેમ જ આ પણ...! ઓહ ! કેટલાં બધાં વરસ વીતી ગયાં ! આજે...એની જિંદગાની

જ્યારે સાવ સ્વાભાવિક, ભરીભરી અને ખૂબસૂરત બનીને વહેવી શરૂ થઈ હતી ત્યારે આ કાગળના શબ્દો એને શી રીતે ભૂંસી નાખી શકે?...'તારો શંકર તારે માટે હજી ઝૂરે છે...' એ શબ્દો આ જિંદગીના હતા કે પેલી વરસો પહેલાંની જિંદગાનીના?

ઓહ! એ ક્યાં જઈ પહોંચી એટલામાં! એ દાદરા ઊતરી પડી! આ દુકાનયે આવી પહોંચી! આ બધું કેવી રીતે બન્યું? હજી એના મનમાં તો, ઓરડીમાં પેલો કાગળ વાંચતી ખાટલા ઉપર જ બેઠેલી છું—એમ છે. અને એણે અમૂંઝણમાં જોરથી ડોકું ધુણાવ્યું.

'રેવાબેન, કેમ આજે અત્યારે? તબિયત ઠીક નથી કે શું?' દુકાનદારે જવાબની રાહ જોયા વિના જ ઉમેર્યું: 'બિચારી...' અને વળી બોલ્યો: 'શંકરભાઈ હજુ હમણાં જ ગયા. હજી મિનિટે નથી થઈ.'

'કેમ, એ કેમ આવ્યા'તા?'

'દૂધનું જ પૂછતા'તા–તમે લઈ ગયાં કે નહિ. લો આ છે એટલું આપું છું. આજે તો વધારે નથી.'

રેવા કશું સાંભળતી ન હતી. પોતે ઘેર પહોંચશે ત્યારે એ પહોંચી ગયેલ હશે, એ વિચારે એને ટાઢક વળી.

કેશવ બારણે ઊભો હતો. એની ચિંતાનો પાર ન હતો—સુવાવડ વહેલી આવી ગઈ હશે! કંઈ ભારે મુસ્કેલી આવી હશે... કસુવાવડ તો જીવલેણ...અને એના શરીરે કંપારી અનુભવી. અને એણે પોતાની જાતને રેલના પાટા ઉપર સૂતેલી જોઈ. ટ્રેન ધસમસતી આવી રહી હતી. છાતી અને હાથ વડે તે બચી જવા તડફડ કરી રહ્યો હતો. જાણે થોડી જ ક્ષણો બાકી હતી...રેલગાડી!—નસીબની ગાડી જ તો! ગમે તે રીતે ઊગરી જ જવું રહ્યું.

ત્યાં તો દાદર ઉપર પગલાં સંભળાયાં. એણે પારખી કાઢ્યાં.

દુનિયા આખીમાં એનાં પગલાં ઓર જ હતાં. એના આનંદનો પાર ન રહ્યો. આવી...આવી...ક્યાં ગઈ હતી?

બારણામાં સામસામાં ઊભાં છે–એકબીજાને ટગી ટગીને જોતાં!

'એમનો...કાગળ આવ્યો છે.'

'માન કે એ કોક બીજાની સાથે રહેતી હોય'—બંને દોસ્તો મેદાનમાં સૂતા છે. ઘાસનું તણખલું મોઢામાં ચવાય છે, એ ક્ષણની યાદ આવે છે. એ વખતે પોતે કરેલો સવાલ યાદ આવે છે. 'તું તો ગજબ છે. તારી તો જીભ જ ઠેકાણે રહેતી નથી. રેવા માટે એ અશક્ય છે...હું કહું છું...' શંકરનો જવાબ પણ યાદ આવે છે. અને જાણે શંકર પાવડો ઉપાડી રેવાના માથામાં વીંઝતો હોય એમ જુએ છે.

પણ રેવાનો શો વાંક છે? એણે એને ક્યાં દગો દીધો છે? આ તો સાવ જુદું જ છે.

બંને અંદર પેઠાં.

'હવે...?' બંનેના મોંમાં વણબોલાયેલો આ એક જ શબ્દ છે. અને એનો જવાબ કેશવ રેવાના મોં ઉપર વાંચે છે—'ગમે તે થાવ. બીજું કશું જ શક્ય નથી. મારી નાખશે? તોય હું તલપૂર પાછી હઠનાર નથી.'

ત્યારે કેશવ યે કંઈ પીછેહઠ કરે એવો ન હતો. એ તો પુરુષ હતો. એણે હજાર વાર હજાર જોખમોનો વિચાર કર્યા પછી જ જે કાંઈ પગલું ભર્યું હતું. મૃત્યુ! ભલે...પણ હવે પાછાં પગલાં શક્ય નથી.

અને આ બંનેના દિલની આ મૂક વાતો અંધારું એમને ઘેરી વળ્યું ત્યાં લગી એકબીજાને ફરી ફરી કહ્યા કરી. કોઈએ કશું છુપાવ્યું નહિ. આ નારી આગળ ખુલ્લંખુલ્લા સ્વરૂપે—પોતાની ઊર્મિઓ કેવી રીતે તેનામાં એકાગ્ર થતી થતી આખરે કઈ હદે પહોંચી હતી, તે બધું કહી બતાવતાં કેશવને બેહદ આનંદ થયો.

વચમાં વચમાં રેવા કશુંક પૂછતી. કેશવ પોતાની જાતને જ જવાબ આપતો હોય એવી સરળતાથી બોલતો હતો—

'એક દહાડો શંકરે કહ્યું—' એક આદમીને એની સ્ત્રી કેટલી વહાલી હોય છે? રેવા મને એટલી બધી વહાલી છે. એને પણ એવું જ છે.' બસ—એ શબ્દો મેં સાંભળ્યા ને બીજી જ ક્ષણે મેં તને જોઈ, રેવા. ક્યાં? પેલા આંબાવાડિયામાં. તું ત્યાં ઊભી હતી—રાહ જોતી હતી. સાંજ પડી ગઈ હતી. તું એકલી જ હતી—તું રાહ જોતી ઊભી હતી...સાચે, રાહ જોતી જ. કેમ જાણે તું આ ધરતી પર ન હતી. બસ, બીજી ક્ષણથી તું મારી સાથે હતી. રાત ને દિવસ મેં કેવળ તને જોયા જ કરી છે. એ ક્ષણથી હું તને રજેરજ ઓળખતો થયો છું.'

રેવાની આંખો બંધ થઈ. તે કેશવને અડીને ઢળી પડી. અડોઅડ ગાલ ભેટી રહ્યા. આ નિરવધિ આનંદના ઓઘમાં જીવન અને સમય શાંત–મૂક બની ઊભાં હતાં. કેટલાં માનવીને આવું સુખ મળતું હશે? પૂરી દસ પળો તો વીતતી નથી ત્યાં તો જિંદગીની વાસ્તવતાઓ વચ્ચે આવી ઊભે છે અને જિંદગી એનો આંધળો ચકરાવો લેવા મંડી જાય છે!

'એ મને જવા નહિ દે, તોય અમારાથી તો કંઈ સાથે રહી શકાવાનું નથી જ.'

'આખરે એમ જ કરવું પડે...' કેશવ બોલતો બંધ થઈ ગયો. અને મરણ સામે પણ ઝૂઝવાની તૈયારી બંનેના ચહેરા ઉપર પ્રગટી ઊઠી.

સાંજનું વાળુ પતી ગયું. કેશવ કામે લાગ્યો. પણ આજે કશામાં એકેનો જીવ ચોંટતો નથી. આ બધાં રોજિંદાં કામો આજે સાવ અર્થવિહીન થઈ જતાં હોય એમ લાગે છે. કેમ જાણે આખી જિંદગી કોક પ્રતીક્ષાની પાછળ જ ટીંગાડી રાખવાની ન હોય!

જીવન કેવળ પ્રતીક્ષા જ બની રહ્યું છે—અને એ ય, જીવન આખાને ભરખી ખાય એવી જ પ્રતીક્ષા!

કેશવ કામ પડતું મૂકી ઊઠ્યો. શંકરનો કાગળ પાછો વાંચ્યો. અને બંને હાથની મુઠ્ઠીઓ ઉપર માથું ટેકાવી ખાટલા ઉપર બેસી પડ્યો.

'આ બખોલમાં ભરાઈ રહી રેબઝેબ થઈ રહ્યો છું. ખબર નથી ક્ષણ પછી આ આખી બોટનું શું થયું હશે...ગઈકાલે જ...' અને કેશવના ચિત્તમાં એક લોહીનું મોજું ધસી આવે છે. તે બબડ્યો: 'કદાચ...' બસ વધુ ન બોલી શક્યો.

રેવા ન બોલાયેલા શબ્દો કળી ગઈ. અને તેણે માથું નીચું નાખી દીધું.

કેમ જાણે બંનેએ ઊંડાણમાં 'ગુનેગારી' નો એક ડાઘ અનુભવ્યો.

પણ જેવી બંનેની નજર ઊંચી થઈ અને એકબીજા સાથે મળી, તેવું જ પ્રેમનું અતાગ રહસ્યમય ઝરણ વહી રહ્યું. શંકરનો કશો અધિકાર ન હતો. અને તરત જ બંનેના ઊંડાણમાંથી ગુનેગારીનો પેલો ડાઘ અદૃશ્ય થયો—શંકરના મૃત્યુની સ્પૃહા સાવ ભૂંસાઈ ગઈ. અને એને સ્થાને જે કાંઈ ભોગ જાતે ધરવા પડશે મે ધરવાની તૈયારી ઝબકી ઊઠી.

બંને વચ્ચેનું આખરી જોડાણ જામી ગયું હતું. એ જોડાણની નીચે જોખમો ઓછાં ન હતાં; એની પાછળ સત્યાનાશ અને તોફાનના ઓળા જેવાતેવા ન હતા! અરે! મૃત્યુ ય ક્યાં ડોકાઈ રહ્યું ન હતું?—પણ—એ તમામની ઉપર વિજય મેળવવાની તાકાત પણ એ જોડાણમાંથી જ તેમને લાધી હતી.

નવેમ્બર શરૂ થયો. ડંડીનાં જબરજસ્ત મોજાંઓની સાથે લશ્કરી ટુકડીઓનાં મોજાં પણ વહેતાં થયાં. કેદીઓની ફેરબદલી પણ શરૂ થઈ ચૂકી હતી. શું કહેવાય?—શંકર કઈ ક્ષણે બારણું

નહિ ટકોરે! હા...કદાચ મહિનો ય લાગે, વરસે ય થઈ જાય... અથવા...સદાકાળને માટે...ન યે આવે!

કેશવના મનની અંદરનું તોફાન વધી રહ્યું હતું. વિચ્છેદ! કાચની જેમ જીવનના ય ટુકડા જ થવા બાકી હતા! રેવા જે થવાનું હોય તે જલદી પતી જાય—મરવાનું હોય તો એ ય પતી જાય—એમ ઇચ્છી રહી હતી. આ અસ્થિર દશા એને અસહ્ય હતી.

પડોશીઓ વાત કરતાં હતાં—ફલાણીને ત્યાં એનો આદમી પાછો આવ્યો છે. હવે ભારે રમખાણ થવાની વકી છે. પેલા આદમીએ રિવોલ્વરથી બદલો લેવાની ધમકી આપી છે.

કેશવ રોજ સાંજે ઘેર પાછો ફરતો ત્યારે અસ્વસ્થતા અને ચિંતા એને કોરી રહેતાં—શંકર ઘેર આવી પહોંચ્યો હશે! દિવસે કામ કરતાં પણ આ ખ્યાલ એને કોરી ખાતો. એની વેદનાનો પાર ન હતો. ઘેર આવી બધું સુખરૂપ જોતો ત્યારે જ જીવ હેઠો બેસતો. પણ સવારથી પાછી દ્વિધાની કરવત શરૂ થઈ જતી.

એક દિવસ બસમાં બેસી કામે જતો હતો. સામેથી એક બસ પસાર થઈ. 'જરૂર શંકર જ!' અને એ બસમાંથી ઊતરી પડ્યો. પેલી બસની પાછળ બીજી બસ પકડી દોડ્યો. એને લાગ્યું કે શંકર જ છે...ઘેર પહોંચી ગયો છે.

અને હાંફતો ફિક્કો પડેલો કેશવ ઘરમાં દાખલ થાય છે... રેવા એને જોતાં જ હબકી પડે છે. કેશવ હમણાં જ જાણે ચક્કર ખાઈ ઢળી પડશે! આ શું? અત્યારે ઘેર પાછો?

અને કેશવ રેવાને સ્વસ્થ–શાંત જુવે છે. એની પાસે મૂંગો મૂંગો ઢસડાય છે. રેવાનું માથું પોતાની છાતી સરસું લે છે અને એને સૂંઘતો, ચૂમતો, અશ્રુપ્રવાહથી અભિષેકતો ઊભો જ રહી જાય છે.

: ૬ :

ટ્રેનના ડબ્બા સ્ટેશને સ્ટેશને આદમીઓથી ભરાતા હતા અને ઠલવાતા હતા. સોલ્જરો ઘેર પાછા ફરી રહ્યા હતા. છુટકારો ભોગવેલા કેદીઓ આનંદની કિકિયારીઓ કરી રહ્યા હતા. સાડા-ચાર વરસ! સૌ એ ભયંકર, જીવલેણ, ખૂનખાર સાડાચાર વરસની સ્મૃતિ તાજી કરતા હતા. યુદ્ધના મોરચા પર ગુમાવેલા સાથી-દારો અને રઝળતાં મૂકેલાં કુટુંબીઓની યાદ કરતાં ગળાં ગદ્‌ગદ્‌ બનતાં હતાં. પણ વળી પાછો પુનર્મિલનનો ભાવ એમનામાં નવી ચમક પેદા કરી જતો હતો. વિવિધ ભાવોની રમઝટ જામી હતી—હર્ષ અને શોકની સીમાઓ આ ડબ્બાઓમાં ભેગી થઈ હતી.

ઘડીકમાં આશ્વાસન તો ઘડીકમાં હસાહસ અને તોફાનનાં મોજાંઓ ફરી વળતાં હતાં. ઘડીકમાં દિલોજાન દોસ્તીસૂચક ગુફતગો તો ઘડીકમાં મારામારીના અવાજ ઊઠતા હતા!

શંકર પણ સૌ સોલ્જરો અને કેદીઓની વચ્ચે, આ સૌ ભાવોની વચ્ચે ઘર ભણી જઈ રહ્યો હતો. સૌ ઘર ભણી જઈ રહ્યા હતા. એ સૌના દિલમાં જુદું હતું, મોં પર જુદું હતું. સૌની વાતો સૌ સાંભળતું અને છતાં સૌ એ બધો વખત પોતા-નામાં જ ડૂબેલા રહેતા! શંકર—છેવટના દિવસોમાં પગે ઘવાતાં લંગડો બનેલો શંકર—આ જ મેળાની અંદર બેઠો બેઠો પોતાના ઘર ભણી જઈ રહ્યો હતો.

કોઈ પોતાની પ્રિયાનો પત્ર બહાર કાઢતો તો કોઈ તેનો ફોટો; કોઈ કુટુંબ આખાના ફોટાઓ મિત્રમંડળીમાં બતાવતો તો કોઈ પોતાના બિસ્તરા ઉપર પડ્યો પડ્યો બધો તમાશો જોયા કરતો. શંકર પાસે એક એવો પત્ર ન હતો, એક ફોટો ન હતો! એની આંખો સામે રેવાને હૂબહૂ ઊભેલી જોવા એણે ફરી ફરીપ્રયત્નો કર્યાં

પણ વૃથા ! કેમ જાણે આંખો સામે ન આવતી રેવા જીવન આખા સામેથી સરકી ગઈ હતી ! શંકર કેમે કર્યો રેવાની મૂર્તિને ખડી કરવા માગતો હતો, મૂર્તિ કેમે કરી સામે ઊભવા તૈયાર ન હતી !

પણ શંકર દૃઢ દિલનો આદમી હતો. એનું શરીર પડછંદ હતું. લડાઈના ત્રાસે એના ઉપર સારો એવો ઘસારો આણ્યો હતો પણ તોય એની કૌવત હજી અદૃશ્ય થઈ ન હતી. અને એના મન ઉપર પણ ઓછા ઘસારા ન હતા પડ્યા, છતાં હજી એ દૃઢ દિલનો જ રહ્યો હતો. 'રેવા !'—એ એક જ શબ્દ, એ એક જ કલ્પના એની બધી કૌવત અને બધી દૃઢતાને આજે તાજગી બક્ષી રહી હતી.

ગાડી ઊભી રહી. ગાર્ડ એના ડબા આગળ આવી ગાળોનો વરસાદ વરસાવી રહ્યો હતો. તોફાન ? સાડાચાર વરસે જમના પંજામાંથી જીવતા આવેલા સોલ્જરો અને કેદીઓ સ્ટેશને સ્ટેશને ઊતરતા હતા. ગાર્ડની ગમે તેટલી સીટીઓ છતાં 'ટેમ સર' પાછા ચઢી જતા ન હતા. સાંકળ ખેંચી ટ્રેન ઊભી રાખતા હતા. ઍન્જિન સામે જઈ ટોળું વળી ઊભા રહેતા હતા. ગાર્ડને પજવવામાં બાકી રાખતા ન હતા. પણ આ તો સાડાચાર વરસે જિંદગીની હયાતિની ખાતરી કરતા જુવાનોનું વર્તન હતું.

ગાર્ડ ધૂંધવાતો હતો. કોક વધારે ચીડવ્યો. ગાર્ડે ઉડાવીને ધોલ લગાવી દીધી. પછી તો પૂછવું જ શું ? શંકર પણ છલાંગ મારી કૂદી પડ્યો. એણે ગાર્ડની ગળચી પકડી. એક ક્ષણમાં એનો જીવ ઊડી જશે ! એક ક્ષણમાં પોલિસ-પાર્ટી આવી પહોંચશે ! એક ક્ષણમાં ફાંસીના માંચડાની નસિયત એની ઉપર ઊતરી પડશે ! કેવળ એક ક્ષણની જ વાર હતી ! રેવાને મળવામાંય થોડી જ ક્ષણની વાર હતી. એ થોડી ક્ષણની વચમાં આ એક ક્ષણ આવી પડી સદાને માટે પેલા મિલનને ભૂંસી નાખવાની હતી !

સદ્દભાગ્યે કોક વચમાં પડ્યું. બધું પતી ગયું. સાચે જ ગાર્ડ અને શંકર બંને સદ્દભાગી હતા. એ સ્ટેશન પછી ગાર્ડ ફરી દેખાયો જ નહિ.

શહેરની સીમા શરૂ થઈ ગઈ હતી. મિલોનાં ભૂંગળાં ધુમાડો કાઢતાં સૌને આવકારી રહ્યાં હતાં. પહેલું પરું વટાવી ટ્રેન બીજે સ્ટેશને આવી પહોંચી. હવે આવનાર હતું શહેરનું મુખ્ય સ્ટેશન. શંકરને આ બીજે સ્ટેશને ઊતરવાનું હતું. સૌને રામ રામ કરી એ ઊતર્યો. સૌને આખરનું ભેટી લીધું, હસી લીધું ને પતાવ્યું. માઇલેક ચાલવાનું હતું. બસ–સરવીસ કોણ જાણે કયાં લઈ જતી હશે! એના કરતાં ચાલી નાખવું સારું. પગ લંગડાતો હતો પણ બસમાં અથડાવા કરતાં ચાલી નાખવું જ સારું! અને એણે બિસ્તરો ખભે નાખી કદમ ભર્યાં.

લત્તો એ જ હતો. મકાન પણ એ જ હતું. સાડાચાર વરસ પહેલાં નવું, ચમકતું હતું, એને ઠેકાણે આજે ધુમાડિયું અને કાટ ખાઈ ગયા જેવું લાગતું હતું. પણ મકાન—ચાલી—માળો એ જ હતો. નીચે નળ આગળ થોડી બાઈઓ ઊભી હતી. સૌ આ આદમીને પગથિયાં ચઢતો જોઈ રહી. એક ટીખળ કરી પૂછ્યું: 'લંગડશા, ક્યાં જશો?' બીજીએ ઉમેર્યું: 'હશે એને લાયક યે કોઈ અપ્સરા.'

શંકરનો પિત્તો ઊછળી રહ્યો. તેણે કશો જવાબ આપ્યા વિના ઉપર જવા માંડ્યું. પહેલે દાદરે ચઢતાં પેલા મોટરડ્રાઈવરનો ભેટો થયો. એણે પૂછ્યું: 'કોને શોધો છો?'

'બીજા કોને? મારી વહુ, મારી ઓરત રેવાને...'

અને નીચેથી બધું સાંભળતી અને જોતી પેલી ઓરતો ખડખડાટ હસી પડી. એક જણ બોલી: 'પણ રેવા તે કંઈ બે–ચારની સાથે તો નહિ પરણી હોય ને!'

શંકર ચિડાઈને આગળ પગથિયાં ચઢવા લાગ્યો.

પગે ખોડંગતા આ આદમીનો વેશ, એના મોં પરનો થાક, એની ધૂળભરી ભૂરી પાંપણો, એનો બેવડ વળેલો ખભો—આ બધું જાણે, સાડાચાર ચાર વરસથી પગે ચાલી ચાલી માત્ર આ ઘરની ખોજમાં ઘૂમતા પ્રવાસીનું ભાન કરાવતું હતું. ભય, એકાંત, એકલતા. દુઃખો, વેદના—બધું જ એના આખા દેહમાંથી ડોકાતું હતું.

રેવાને કાને એ ભારે પગલાંનો અવાજ અથડાયો. કેમ જાણે મોટો બોજો ધકેલાતો ઓરડી ભણી આવી રહ્યો ન હોય! અને કથળતા માતૃત્વની છેલ્લી વેદના ભોગવતાં સ્ત્રીના મુખ ઉપર જે રહસ્યમય ભયંકરતા પથરાય છે તેવી એના મોં ઉપર પથરાઈ.

બારણું ઉઘાડું જ હતું. એક કાળો પડછાયો સામે ઊભો હતો.

કોઈ બોલ્યું નહિ. રેવા મૂક બની પૂજી રહી હતી. એની આંખો સામે ચોંટેલી હતી.

ઓરડી આખીને એક નજરથી ભરી દેતો શંકર બોલ્યો, 'રેવા, ના ઓળખ્યો મને?'

અને એણે એને ન જ ઓળખ્યો. રસ્તે મળ્યો હોત તો ન જ ઓળખત. આ બારણે ઊભેલો એ જ હોઈ શકે—એ જ હોવો જોઈએ, એ વિશે શંકા ન હતી. પણ ઓળખ્યો તો નહિ જ. લોહી પગથી માથા સુધી પૂરપાટ દોડી રહ્યું. ચામડીમાં શત–શત ડંખ દેવાઈ રહ્યા.

શંકરે અંદર પ્રવેશી હાથ લાંબા કર્યા. રેવાએ સામે આંગળીઓ આપી. પણ એ આંગળીઓમાં લોહી ક્યાં હતું! સાવ બરફ જેવી ઠંડી!

શંકરે રેવાને રેવારૂપે જ માની લીધી. અને તેનું માથું તેણે છાતી ભણી......

પણ રેવાએ પાછું ખેંચી લીધું હતું!

'બહુ ગંદો છું, નહિ ? શું થાય—મુસાફરી જ આખી એવી હતી.' હજી ખભા ઉપર જ બિસ્તરો હતો. કેશવે મહિનાઓ પહેલાં, આવતાંવેંત બિસ્તરો ખાટલા ઉપર નાખી દીધો હતો એના કરતાં આ સાવ ઊંધું હતું. શંકરે બિસ્તરો—ધૂળના ઢગ જેવો બિસ્તરો અને મેલના પડ જેવો કોટ ઉતાર્યો. ક્યાં આ ધૂળ, ગંદકી ને મેલ ! અને ક્યાં સ્વચ્છ-સફાઈદાર ઓરડી !—બેની વચ્ચેનો વિરોધ એની આંખે ચઢ્યો. બે શરીરોની સ્વચ્છતા વચ્ચેનો વિરોધ યે એની આંખે છૂપો ન રહ્યો.

ફરી એકવાર એણે સ્વચ્છ, સુંદર, સુઘડ ઓરડી ભણી નજર નાખી આનંદનો ઉમળકો ભર્યો.

'રેવા ! હજી તો જાણે તું સ્વપ્નામાં જ છે, નહિ ? હું આવી પહોંચ્યો છું, એ મનાતું જ નથી ! જે દિવસની, જે ક્ષણની તું રાહ જોઈ જોઈ જીવી છે, એ ક્ષણ સાચે જ આવી પહોંચી, એના આશ્ચર્યમાં તું મૂઢ બની ગઈ છે ! બિચારી...'

અને રેવાએ પહેલાંથી સ્વામીને જોતાંવેંત પહેલી જ ક્ષણે, પહેલી જ મુલકાતે, બધું સાફ સાફ કહી નાખવાનું નક્કી કર્યું હતું તે વેડફાઈ ગયું. મૂક રહી તેણે અસત્યનો પડદો ઊભો કર્યો. એનાથી ન ખૂન થયું—ન આપઘાત ! રાત અને દિવસ હજાર વાર જે વાત ઘોળી ઘોળીને પચાવી હતી તે સાચેસાચ મોકો આવતાં, પરિસ્થિતિની ગંભીરતા આગળ દબાઈ ગઈ.

એની વાચાની શક્તિ મરી ગઈ હતી. એકે શબ્દ શોધ્યો જડતો ન હતો. ઝગડો કરવા માટે ય કશું શોધ્યું જડે એમ ન હતું. મૂંઝાયેલો શંકર ઊભો જ હતો.

રેવા ઊભી થઈ. શબની જેમ બારણા ભણી ચાલી ને બહાર નીકળી ગઈ. બહાર....નીચે....કેશવને મળવા....કેશવના કારખાના ભણી.

સ્ત્રીઓ ટીખળ કરતી નીચે ઊભી હતી. માળો આખો વાતથી વાકેફ થઈ ગયો હતો કે—એક સિપાઈ રેવાનો વર હોવાનો દાવો કરતો આવ્યો છે! કુતૂહલનો પાર ન હતો. રસ્તા ભણી ભાગતી રેવાને સૌ જોઈ રહ્યું. થોડાંક વળી રેવાની ઓરડી ભણી છૂપી આંખો દોડાવી રહ્યાં. કેશવ એ જ ક્ષણે દાદર ચઢી રહ્યો હતો, એથી તો પ્રેક્ષકોના કૌતુકનો પાર ન રહ્યો. કંઈક બની રહ્યું હતું! કંઈક બનવામાં હતું! કંઈક બનવા જેવું પણ હતું!!

શંકર પાછો આવવાનો છે એ ખ્યાલ જ્યારથી આ પ્રેમી-યુગલ ઉપર ઝઝૂમતો થયો હતો, ત્યારથી બંને અવાસ્તવ દુનિયામાં હોય એમ જીવી રહ્યાં હતાં. એ દુનિયામાં કશું નિશ્ચિત ન હતું, કશું સાફ ન હતું, કશું હસ્તક્ષમ ન હતું! અને એથી બંને પ્રેમીઓ એકબીજાને એટલાં તો પ્રાણપણે વળગી રહ્યાં હતાં કે તેમના પ્રત્યેક હલનમાં પ્રેમનો આવિર્ભાવ થયા વિના ન રહેતો.

કારણનો કશો જ ખ્યાલ કર્યા વિના કેશવ હમેશાં પહેલો દાદરો ચઢી પગલાં હળવાં કરી દેતો. અને આજે પણ રેવા એની રાહ જોઈ બેઠી હશે એ લાગણીમાં તે ખેંચાઈ રહ્યો હતો.

તેણે બારણું ઉઘાડયું. એને તો એમ હતું કે રેવા એનાં પગલાં સાંભળી રહી હશે અને પોતાની જેમ તે ય તેના હૃદયમાં હલચલ મચાવી રહેલા પ્રેમનો પડઘો પાડવા ઉત્સુક હશે—

પણ માનવી ક્ષણવાર માટે જ પોતાના ઘરમાંથી બહાર નીકળી પાછો ફરતાં—ઉંબરામાં પગ મૂકતાં જ ધરતી ખસી જાય અને શૂન્યતામાં સરકી પડે, બરાબર એવું જ કેશવનું થયું.

'તું?' શંકરે આશ્ચર્યચકિત થઈ પૂછ્યું, અને એમ બોલી પેલું ગંદું ખમીસ શરીર પરથી ઉતારી પેલા મેલા બિસ્તર ઉપર નાખ્યું. 'ઓહ! તું મળી ગયો—આટલી બધી જલદી! કેટલું સુંદર! હજી મને આવ્યે બે-ત્રણ મિનિટ યે થઈ નહિ હોય. ખરું

કહું છું...પણ, લે, બેસ તો ખરો. બેસ, બેસ, ત્યાં ખાટલા ઉપર બેસ.'

રેવા ક્યાં?–કેશવ પૂછવા માગતો હતો પણ કંઠ રૂંધાતો હતો. તે બેઠો.

પેલી પડછંદ કાય ફરી પાછી એને મુકામે આવી પૂગી હતી!

'તું અહીં જ રહે છે! ખાધું તો છે ને? તું અહીં ક્યારનો આવી પહોંચ્યો છે? આવશે, રેવા હમણાં આવતી હશે. કંઈ લેવા જ ગઈ હશે—' અને તેણે રસોડા તરફ સૂચક નજર કરી કેશવની સામે જોયું—કેમ જાણે એમ કહેવા ન માગતો હોય—કે જોયું ને? રેવા કેટલી અજબ છે! હવે કેવું નિરાંતે રહેવાનું મળશે!

કેશવ શંકરને જોઈ જ રહ્યો. તે તેનો બિસ્તર છોડી ધોવાનાં સારાં કપડાં તથા ચીજો જુદી કાઢતો હતો. 'રેવા બધું ધોઈ નાખશે. સોડામાંય બાફશે.' અને સાવ પરિચિતતાપૂર્વક તણે ઊભા થઈ કબાટ ઉઘાડ્યું ને કેટલીક વસ્તુઓ યથાસ્થાને ગોઠવી દીધી.

'ચાલ હવે કોટબોટ કાઢી નિરાંતે બેસ. કેવું સારું થયું કે તું અહીં જ આટલો જલદી મળી ગયો!'

કેશવના મનમાં જુદું જ ચાલતું હતું. આ ભાઈસાહેબ તો પોતાને જ ઘરના માલિક માનીને બસ વાત કરે છે! મારે હવે તડ ને ફડ કહી નાખવું પડશે. હમણાં જ કહી નાખવું જોઈએ.

અને આ ખ્યાલે એને પક્ષાઘાતની સ્થિતિમાંથી બચાવી લીધો. બધી દ્વિધા ચાલી ગઈ. જીવનમરણનો સવાલ હતો. અને દ્વંદ્વયુદ્ધમાં ઊતરનાર માણસ 'તું નહિ કે હું નહિ' એવી ગણતરી અને તૈયારી સાથે ઊતરે છે, તેવી જ માનસિક તૈયારી કેશવે પણ કરી લીધી.

'આ રેવા આવી' એમ બોલતો કેશવ ઊભો થયો.

શંકર આ ત્રણ શબ્દોની પાછળનો વિશાળ અર્થપ્રદેશ કળી શક્યો નહિ.

પસીનાથી આખો દેહ ભીંજાઈ ગયો છે, આંખો ફાટી ગયા જેવી છે, અને દૃષ્ટિ જાણે સાવ બહેર મારી ગઈ હોય એવી રેવાએ લથડિયાં ખાતાં એકવાર ખોટી દિશામાં નજર કરી કેશવના હાથમાં પડતું મૂક્યું.

અને પારાવાર નિરાશામાં કેશવને અમર આશાનો ઝબકારો લાધ્યો.

શંકર કશું સમજ્યા વિના એ બંનેની પાસે આવ્યો અને તેણે પૂછ્યું: 'કેમ કંઈ તબિયત ઠીક નથી?'

રેવા જેમ તેમ કરી કેશવના હાથમાંથી દૂર થઈ, ભીંતને અઢેલી ઊભી. એની નજર ભ્રમિત અને મૂંઝાયલી જેવી હતી. તે કેવળ સામે જ ટગી રહી હતી.

કેશવે તીર છોડ્યું: 'તારે રેવાને છૂટી કરવી જોઈએ.'

શંકર કશું જ કળી ન શક્યો. એ તીર ખૂબ દૂરથી છૂટી આવ્યું હતું. શંકરના ચિત્ત સુધી પહોંચતાં એને વાર લાગે એમ હતું. હજી એ આવી પહોંચે તે પહેલાં જ તેણે વિચાર્યું—જો આ મારી બૈરીને બથાવી પડ્યો હોય તો બન્નેને જીવતાં નહિ છોડું. પણ બીજી જ ક્ષણે રેવાને હમેશને માટે ગુમાવવાના ભયે તેણે માફી આપવાનું પણ વિચારી લીધું.

'છે શું?' તેણે પૂછ્યું. અને પાછો વિચારે ચઢ્યો. વળી પાછું તેણે પોતાના જ તરંગમાં ઊડતાં ઊડતાં પૂછ્યું: 'બોલ, છે શું, રેવા, બોલ તો.'

પણ કશો જવાબ નથી. શંકર છેક પાસે ગયો. કેશવ વચમાં ઊભો. 'રેવા મારી પત્ની છે—પછી તને બધું સમજાવીશ.'

અને શંકરની આંખોએ જોયું કે રેવાના પેટમાં બાળક હતું.

'ઓહ! એમ છે ત્યારે...સાલા સુવ્વર! તું શું મને સમજાવવાનો હતો?' એમ બોલતો તે વિચારી રહ્યો—તારે એની જરૂર

હતી, એણે તારી ગરજ ભાંગી—હવે છોકરું જણવાની છે—હજી વધારે સમજાવવાનું બાકી રહ્યું છે, સુવ્વર? છોકરું તો ભલે આવતું. એ તો મારા ભાઈ, સમજી લઈશું. પણ આનું શું? આ પરાયા આદમીનું...

અને એને ખબર હતી કે કુહાડી ડાબા ખૂણામાં પડેલી હતી. એણે એ તરફ ધસારો કર્યો.

પણ ઘા ઊલટો જ આવ્યો. અણધારી દિશાએથી આવ્યો! 'મારી નાખવી હોય તો મને મારી નાખો. એના વિના હું જીવવાની નથી. તમે સમજી નહિ શકો, તમને સમજાવી ય નહિ શકાય.'

'એના વિના નહિ જિવાય, એમ ને? તારે મારો ખપ નથી, એમ જ ને?'

'લાચાર છું—બીજું કંઈ થાય એમ નથી.'

અને આ ઘા શંકર કલ્પી શકે, ઝીલી શકે, સહી શકે એના કરતાં અનેકગણો કારી હતો. એનો હાથ ઠૂંઠું બની ગયો. હાથમાંની કુહાડી સરકી પડી. શંકર યે તૂટેલા ઝાડની જેમ અંદર ને અંદર તૂટી પડ્યો.

એ બેસી પડ્યો. 'તું લાચાર છે? તારાથી બીજું કંઈ નહિ થાય?...તું એની જોડે...'

જીવનની જ્યોત સાવ બુઝાઈ ગઈ હતી! એમ છતાં એ જ્યોતને સારુ શંકર ઝૂઝવા મથતો હતો!

'બોલ...કહી નાખ. મને કહે તો ખરી, એવું તે શું થયું છે.' તે બોલ્યો ને ઢળી પડ્યો.

અને પાછું બધું જોર ભેગું કરી તેણે ઊભું થવા કર્યું—'ઠીક તો મારે...મારે...' પણ એણે શું કરવું જોઈએ, એની એને પોતાને જ સૂઝ ન પડી. અને એ મૂંગો જ પડ્યો રહ્યો.

બંને એની સામે જોઈ રહ્યાં. શંકર ધરતી પર લાંબો પડ્યો હતો. ધૂળથી રગદોળાઈ રહ્યો હતો. એનો બધો આધાર તૂટી પડ્યો

હતો. બાળપણમાંથી રડવાનું ભૂલી ગયો હતો. આજે એય એની વહારે ધાવા તૈયાર ન હતું! એની કમ્મર વળી ગયેલી હતી. એની આંખો શૂન્ય સિવાય કશું ભાળી શકતી ન હતી—અને બંનેનાં દિલ દ્રવી રહ્યાં. દિલમાંનો ડર સાવ નાબૂદ થયો.

કેશવ રેવાને કહી રહ્યો હતો—'આપણે જે કાંઈ પોટકું બાંધવું હોય તે બાંધી લઈએ.'

શંકર સુધી રેવાની દૃષ્ટિ વારંવાર જઈ પહોંચતી હતી. પણ દયા ખાઈને તેની સાથે રહી પડવાનો ખ્યાલ તેના ચિત્તમાં ઢૂકતો ન હતો. દુનિયામાં પ્રેમ જેવી કોઈ ક્રૂરતા નથી—અગાધ ભક્તિ અને આત્મવિલોપનતા પણ ત્યાં બીજું સ્થાન પામે છે; પહેલું સ્થાન તો ખૂની અહંતા જ લઈ જાય છે.

પૂનમડીએ બારણું ઠેલ્યું અને આસ્તે રહી તે અંદર આવી. કોઈ કંઈ બોલ્યું નહિ. આ ઠંડા અત્યાચારની તે સાક્ષી હતી. તેણે રેવાને હૂંફ આપી.

ત્રણે જણ બાંધવા—ગાંઠવામાં પડ્યાં હતાં. શંકર કશું જોતો-સાંભળતો ન હતો. ભૂતકાળનાં ચિત્રો—રેવા સાથેની જિંદગીનાં ચિત્રો—એની નજર સામે થઈ પસાર થઈ રહ્યાં હતાં. ઓહ! એ ભૂતકાળ કેટલો મીઠો હતો!

અને તેણે એકવાર માથું ઊંચું કરી ફરી એક વાર પૂછી લેવા, મથી જોવા ઇચ્છ્યું. પણ વૃથા. ફરી એનું માથું ગાઢ મૂકતામાં નીચું ઢળી પડ્યું.

રેવા પતાવી રહી હતી—'ચાલો. બસ એટલું બોલી પોટકું ઉપાડ્યું.

'ભલે જાવ...' શંકરના હોઠમાંથી એટલા જ સ્પષ્ટ શબ્દો સર્યા. તેની દાઢી નીચે છુપાયેલા હોઠ પહેલી જ વાર આટલા દેખાયા.

રેવાની હિંમત એની ભણી જોવાની ન ચાલી. કેશવ અને પૂનમ ભણી જોતી તે નીકળી ચાલી.

કેશવની સ્થિતિય ઓછી કફોડી ન હતી. એક ગુનેગારને દેહાંત દંડની સજા થયા પછી, એના બચાવનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરી લીધા પછી એનો વકીલ છેલ્લી ઘડીએ એને મળવા જાય, એ છેલ્લી મુલાકાતથી જુદા પડતાં શું કહ્યું તેની તેને સૂઝ ન પડે—એવી આની દશા હતી. તે પણ મૂંગો મૂંગો બહાર નીકળી પડ્યો. પૂનમના ગાલ આંસુથી ભીંજાઈ રહ્યા હતા.

કોઈ કંઈ બોલ્યું નહિ. બંને પ્રણયીઓ હાદર ઊતરી રહ્યાં છે.

છુપાઈને બધું જોનાર અને જાણનાર પ્રેક્ષકોનો પાર નથી. ભાગ્યે જ કોઈની આંખમાં ઘૃણા નથી, કોઈની જીભ ઉપર તિરસ્કાર નથી. અપમાન અને ગાળથી આબોહવા ભરાઈ રહી છે. સૌ જૂની પૂંજી ઠાલવતાં હોય એમ વેર વાળી રહ્યાં.

એક પૂનમ જ બરાડી બરાડીને બોલી રહી હતી—'તમને કશી સમજ નથી. રેવા ખરેખાત પેલાને જ પોતાના ધણી તરીકે માનતી હતી. એનો કશો વાંક નથી.'

ઘર છોડી શૂન્યતા ભણી જઈ રહેલાં પ્રણયીઓ પૂંઠે છોકરાંની લંગાર કાદવ અને ઢેખાળા ઉડાવતી જઈ રહી હતી તે પાછી વળી. કેશવ ને રેવા કશું જોતાં ન હતાં, કશું બોલતાં ન હતાં.

પૂનમ પણ ધીરે પગલે પાછળ જઈ રહી હતી. ખાંચા આગળ પહોંચતાં રેવા ઊભી રહી ગઈ અને પૂનમને સંબોધી બોલી: 'બેન! પેલા એમની ખબર કાઢજે...જા, પાછી જા."

પૂનમે શંકરને વીલો ન મૂકવાનો નિશ્ચય કરી જ લીધો હતો. એણે તરત જ સ્વસ્થતાપૂર્વક સ્વચ્છ ઘંટડી સમા સૂરે જવાબ વાળ્યો: 'આવજે બેન, સુખી થજે.'

શહેર અને પરાંની વચ્ચે પથરાયેલા વિશાળ વનપ્રદેશ ઉપર બંને પ્રણયીઓ આવી પહોંચ્યાં. તાજી લીલી હરિયાળી એમના પગને આલિંગવા તલસતી હોય એવી ઉત્સુક હતી.

વરસો પહેલાં જેલજીવન દરમિયાન મેદાનમાં સૂતાં સૂતાં કેશવે રેવાનું જે ભૂમિ ઉપર દર્શન કર્યું હતું ત્યાં તેઓ આવી પહોંચ્યાં. પૂર્ણિમા નીતરી રહી હતી.

કશાં વેણ નથી; કશો વિચાર નથી. અગાધ અનંતતામાં ધીમાં પગલાં ભરાઈ રહ્યાં છે. મૃત્યુ પણ તેમને અળગાં કરવાની હિંમત ભાગ્યે જ કરશે.

ખુલ ખજાના !

રહસ્યભરી એક અદ્‌ભુત લાંબી વાર્તા

: મૂળ લેખક :

ડોરોથી સેયર્સ

: અનુવાદક :

રમણલાલ સોની

: ૧ :

મુંબઈના તારદેવ લતામાં એક ઘરની પરસાળમાં એક માણસ ખુરશીમાં બેઠો બેઠો ચાનાસ્તો લઇ રહ્યો હતો; અને સવારનું 'જન્મભૂમિ' વાંચી રહ્યો હતો. એ શરીરે મજબૂત, પણ જરા નીચો હતો. માથાના વાળ ઊભા હોળેલા હતા, અને આછી દાઢી રાખેલી હતી. સવારનો પહોર હતો, અને પૂરેપૂરાં કપડાંમાં એ સજ્જ હતો, તે પરથી લાગતું હતું કે એ ક્યાંક બહાર જવાની તૈયારીમાં હશે.

એનો ચહેરો જોતાં એ કોઈ ઊંચા કુળનો નહોતો લાગતો, કોઈ ઊંચા કુળમાં રહ્યો હોય એવું પણ નહોતું લાગતું, છતાં એની રીતભાત અને ટાપટીપ એવી હતી કે મોટા ઘરની રહેણીકરણીનો એ અનુભવી લાગતો હતો. નાસ્તાનું ટેબલ એણે પોતે પોતાને હાથે ગોઠવ્યું હતું. પણ એ ગોઠવવાની એની ચીવટ કોઈ સારા ઘરના નોકરને જેબ આપે એવી હતી. બાજુના ટેબલ પરથી કેક લેવા, વચમાં એ ઊભો થયો તે વખતની એની છટા કોઈ રાજામહારાજાના ખાનસામાને શોભે તેવી હતી. છતાં એની ઉંમર એટલી ઓછી હતી કે એવી કોઈ ખાનસામાની નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થઈને એ આવ્યો હોય એવું લાગતું નહોતું. વખતે કોઈ વારસો મળી ગયો હોય ને નોકરી છોડી દીધી હોય તો જુદી વાત.

ધરાઈને નાસ્તો કર્યા પછી તેણે ચા પીધી, અને નજર ફેરવીને બાજુએ મૂકેલું છાપું ફરી એણે વાંચવા લીધું.

નીચેના ફકરા ઉપર એની નજર પડી;

સર મંગળસિંહનું અકાળ અવસાન
ગૂજરાત યુનિવર્સિટીને સાત લાખ રૂપિયાનું દાન

હિંદભરમાં મશહૂર ગૂજરાતના આગળ પડતા દેશી રાજ્ય પદમપુરના મહારાજા, જવાનસિંહના નાના ભાઈ સર મંગળસિંહનું ગઈ કાલે સાંજે સાત કલાક ને પાંત્રીસ મિનિટે, આબુ મુકામે એકાએક હૃદય બંધ પડી અવસાન થયું છે. મરહુમ નાદુરસ્ત તબિયતને લીધે હવાફેર માટે આબુ ગયા હતા, ત્યાં તેમની સાથે તેમનાં માતા નંદકુવરબા હતાં. મરહૂમ અપરિણિત હતા. તેમની છેલ્લી ઇચ્છાને માન આપી પદમપુરના મહારાજાએ સાત લાખ રૂપિયા ગૂજરાત યુનિવર્સિટી (જ્યારે સ્થપાય ત્યારે મળે તે શરતે) ને અર્પણ કર્યા છે.

અવસાન સમયે સર મંગળસિંહની ઉંમર માત્ર સાડત્રીસ વર્ષની હતી. તેમણે રાજ્યમાં ઘણા સરસ સુધારા દાખલ કર્યા હતા. નરેન્દ્ર-મંડળમાં પણ તેમણે ભાગ લીધેલો. યુરોપ અમેરિકાની બે વખત સફર ખેડી આવ્યા હતા. યુરોપમાં તેઓ ગુનાશાસ્ત્રવિશારદોની સાથે સંપર્કમાં આવ્યા હતા, અને કેટલાંક સાહસોમાં તેમણે સક્રિય ભાગ પણ લીધો હતો. મરહુમના માનમાં રાજ્યમાં ત્રણ દિવસ શોક પાળવામાં આવ્યો હતો.

વાંચીને એ ખુશ થઈ ગયો. 'ચાલો, સરસ થયું!' તે મોટેથી બોલી ઊઠ્યો. 'એની પાછળ દાન સુદ્ધાં થઈ ગયું છે. મરી ગયા પછી કોઈ પાછું આવતું હોય તો આવાં દાન થાય ખરાં?' તેને હસવું આવ્યું: 'બસ, હવે હું છૂટો છું!'

ચા પી પરવારી, ટેબલ સાફ કરી, ખીંટીએથી હેટ ઉતારી માથે મૂકી, પરસાળની જાળી બંધ કરી એણે ચાલવા માંડ્યું.

સીધો બસમાં તે ગીરગાંવ ગયો. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ રોડ ઉપર સીકા નગરમાં થઈ, એ ખેતવાડી ભણી ગયો, અને ત્યાં એક હોટલમાં પેઠો.

લત્તો સારો નહોતો, મકાન પણ સાધારણ હતું, હોટલ પણ આકર્ષક નહોતી, છતાં એ પા કલાકનો રસ્તો કાપી ત્યાં ચા પીવા ગયો—ઘેરથી ચા નાસ્તો કરીને નીકળેલો છતાં.

હોટલ હમણાં જ ઊઘડી હતી, ઊઘડતાં જ ઘરાકોનું ટોળું અંદર ભરાઈ ગયું.

ખાનસામા થવાને લાયક પેલો માણસ અંદર ઘૂસતો હતો ત્યાં એક અજાણ્યા માણસને એનો ધક્કો વાગ્યો. એ માણસે લીટીવાળો ચોરણો ને લાંબું પહેરણ પહેર્યું હતું.

'અહીં?' ચોરણાવાળો માણસ ગુસ્સામાં બોલી ઊઠ્યો. 'તમે લોકો અહીં આવો છો શું કરવા? જાઓ નીકળો બહાર!'

આમ ક્રોધમાં બીજાં પણ બે ચાર સ્વસ્તિવચનો એણે સંભળાવી દીધાં, ને છાતીમાં ગુંબો માર્યો તે વધારામાં.

'હોટેલમાં ગમે તેને આવવાનો હક છે. તું શું કહેવા માગે છે?' ગુંબો વ્યાજ સાથે પાછો વાળીને પેલા માણસે જવાબ દીધો.

'શાંત થાઓ મારા સાહેબો!' બોયે કહ્યું. 'આ મારા શેઠે જાણી જોઈને તમને ધક્કો નહોતો માર્યો, જેકિશન ભાઈ!'

'નહોતો માર્યો એમ?' જેકિશને કહ્યું.

'હા, માર્યો' તો; તારે શું કરવું છે?'

'હોટેલમાં આવીને આવી રીતે બાઝાબાઝી કરવી તે સારું ન કહેવાય, મારા સાહેબો!' આ વખતે ગલ્લા પરથી હોટલમાલિકે વચમાં પડીને કહ્યું. 'મારી હોટેલમાં કજીયા થાય એ મને પસંદ નથી, ખાસ કરીને સવારના પહોરમાં.'

'જતાં જતાં મારાથી ધક્કો વાગી ગયો—બાકી મેં જાણી

જોઈને કશું કર્યું નથી. હું ઝગડો કરું એવો માણસ જ નથી. કેટલીયે મોટી મોટી હોટેલો ને રેસ્ટોરાંઓમાં હું ફર્યો છું. પણ જો કોઈ મારી સાથે કજીયો કરવા જ આવે તો—'

'ઠીક છે, ઠીક છે.' જેકિશને કહ્યું. એણે હવે શાંતિ પકડી લાગતી હતી. 'હવે વધારે ચૂંથવાની મને જરૂર લાગતી નથી. પત્યું. બીજી વખત જરા જાળવીને ચાલજો. બીજું શું?'

આમ કહી એ પેલા ગૃહસ્થના જ ટેબલ આગળ બેસી ગયો, ને બોલ્યો: 'બોલો, આપને માટે શું મગાવું?'

'નહિ, નહિ,' પેલા માણસે તેનો વિરોધ કર્યો. 'પહેલી મહેમાની કરવાની તક મને જ મળવી જોઈએ. મેં તમને ધક્કો માર્યો તે માટે હું ઘણો દીલગીર છું. પણ એમાં મારો વાંક નહોતો. ભીડ બહુ હતી.'

'બહુ થયું, બહુ થયું; હવે એ વાત ભૂલી જાઓ.' જેકિશને ઉદાર બની કહ્યું. 'સોડા લાવો, ચાય, સાથે બિસ્કીટ. હમેશાં અહીં તો ભીડ ન હોય તેવે વખતે જ આવવું, નહિતો બહુ હેરાન થવું પડે છે.'

એમનું ટેબલ છેક છેવાડે હતું.

આ બે જણાને આ રીતે લડીને ભાઈબંધ બનેલા જોઈ સૌ ખુશ થયા, ને પોતપોતાના કામે લાગી ગયા.

બંને એકલા પડ્યા.

'સરસ!' જેકિશને કહ્યું. 'બરાબર પાર પાડ્યું. આ રીતે જ થવું જોઈએ. આ લોકોને લગીરે વહેમ ન આવવો જોઈએ. અહીં જરાયે બીવાનું નથી, તોયે ચેતતા નર સદા સુખી. હવે કહે, શા ખબર છે. પછી અમારી સાથે જોડાવા વિષે તેં શો નિર્ણય કર્યો, લાલ?'

'નિર્ણય બીજો શો કરવાનો હતો?' મોહનલાલે પૂંઠ પાછળ નજર કરી કહ્યું: 'મેં નિર્ણય ક્યારનોયે કરી લીધો છે. એટલે કે,

બધું મારી ધારણા મુજબ બરાબર હોય તો. હું જોખમથી નથી બીતો, પણ હું એમાં ઊતરવા નથી માગતો. બાતમી માગો તે આપું, પણ એ શરત કે હું એમાં સીધો ભાગ લેવા તૈયાર નથી. છે કબૂલ?'

'તું માગે તોયે તને કોઈ સીધો ભાગ લેવા નહિ દે.' જેકિશને કહ્યું. 'શું સમજ્યો? જનાબ **એક** ફસાયેલા માણસો સિવાય કોઈનેયે પોતાના કામ પર મોકલે એવા નથી. તારે માત્ર અમને કહેવાનું કે કઈ ચીજ ક્યાં છે ને કેવી રીતે ત્યાં પહોંચાય. બાકીનું બધું બાવની કરી લેશે.'

'બાવની શું?'

'બાવની એટલે બાવન માણસોનું મંડળ, સોસાયટી, એસોસિયેશન. જેવું મજૂરોનું મંડળ, મીલમાલિકોનું મંડળ, હોટેલવાળાઓનું મંડળ, ઘરમાલીકોનું મંડળ, ભાડુઆતોનું મંડળ, તેવું આ મંડળ. એ એક સંસ્થા છે. પણ તને એ કેવી રીતે ચાલે છે ને કોણ ચલાવે છે એની કશી ખબર નહિ પડે. કોઈને તું ઓળખવા નહિ પામે, કે કોઈ તને ઓળખવા નહિ પામે—સિવાય એક વ્યક્તિ **જનાબ એક.** એ એકલા સૌને ઓળખે છે.'

'બીજા તમે મને ઓળખશો.' લાલે કહ્યું.

'એ તો છે જ. પણ મારી બીજે બદલી થવાની. આજે મળ્યા, તે મળ્યા, પછી આપણે કદી મળવાના નહિ—હા, માત્ર બાવનીમાં મળવાના. પણ એ વખતે તો આપણાં મોઢાં પર બુરખા ચડેલા હશે.'

'હં, ચલાવો!' લાલે કહ્યું. એના અવાજમાં અવિશ્વાસ હતો.

'સાચું કહું છું. અક્ષરે અક્ષર સાચો છે. તને જનાબ એકની આગળ લઈ જવામાં આવશે,—એ તારી પરીક્ષા કરશે, એ તને જોશે પણ તું એને જોઈ શકશે નહિ. પછી એને લાગશે કે તું કંઈ કામનો

છે, તો એ તારું નામ દફતરમાં નોંધશે. એ પછી તારે કોને કયે ઠેકાણે મળવું એની તને સૂચના અપાશે. દર પખવાડિયે વિભાગીય સભા ભરાય છે, અને દર ત્રણ મહિને બાવની ભરાય છે, તેમાં ભાગ વહેંચાય છે. દરેક સભ્યને એના નંબરથી બોલાવવામાં આવે છે, અને એનો ભાગ સુપરત કરવામાં આવે છે. બસ. ”

‘ વારુ, પણ ધારો કે કોઈ બે સભ્યોને એક જ કામ પર એક સાથે મોકલ્યા હોય તો ? તો તો તેઓ એકબીજાને ઓળખે કે નહિ ? ’

‘ દિવસે કામ પર જવાનું હોય તો તેમનો એવો વેશપલટો કરાવવામાં આવે છે કે ખુદ એમની જણવારીઓયે તેમને ઓળખી શકે નહિ. પણ ઘણું ખરું રાતે જ જવાનું હોય છે. ’

‘ સમજ્યો. પણ કોઈ મારો પીછો પકડે ને મને પકડાવી દે તેનું શું ? ’

‘ તેનું શું ? તેનું કંઈ નહિ. ’ પણ હું એને એવો અખતરો કરવાની સલાહ નહિ આપું. એવા એક અદ્‌ભુત ખ્યાલ ધરાવનારનું મડદું હમણાં જ વાંદરાની ખાડીમાંથી કાઢવામાં આવ્યું હતું—છાપામાં કદાચ તેં એ વાંચ્યું પણ હશે. બિચારાને કંઈ જાણવા મળે એ પહેલાં તો એનો ઘાટ ઘડાઈ ગયો હતો. જનાબ એક એકેએકને ઓળખે છે—સમજ્યો ? ’

‘ સમજ્યો—એ જનાબ એક કોણ છે ? ’

‘ એ જાણવા અસંખ્ય માણસો વલખાં મારે છે. ’

‘ અને કોઈને ખબર પડી નથી ? ’

‘ ના, કોઈનેયે નહિ. પકડાવાનો સંભવે નથી. જનાબ એક કુદરતની કોઈ અજબ વ્યક્તિ છે. એ અસલ ખાનદાન છે, એની રીતભાત પરથી હું એ કહી શકું છું. અને ખુબીની વાત તો એ છે કે એના માથાની ચારે તરફ આંખો છે, અને એનો હાથ અહીંથી તે ચીન લગી લાંબો છે. પણ કોઈનેયે એના વિષે કશી જ ખબર નથી. ખબર છે એક માત્ર

જનાબ બે ને. એનેયે કેટલી ખબર હશે એ કોણ જાણે—જો કે એ બધું જાણતી હોય એમ લાગે છે!'

'આમાં સ્ત્રીઓ પણ છે શું?'

'છે જ તો. આજકાલ એમના વગર કશું જ કામ થઇ શકે એમ નથી. પણ એથી તારે ગભરાવાની જરૂર નથી. એ લોકો કોઇને ફસાવે એવી નથી.'

'પણ......' લાલે જરા અચકાતાં કહ્યું. 'જુઓ જેકીશનભાઇ, મારે પૈસા સાથે કામ છે. આ કાંઇ નાનુંસૂનું જોખમ નથી. જોખમના પ્રમાણમાં મળતર છે ખરું?'

'મળતર?' જેકીશન એ આરસઢાંક્યા ટેબલ ઉપર ઝૂક્યો ને ખૂબ ધીમેથી કંઇક બોલ્યો.

'એમ?' લાલનું મોં આશ્ચર્યથી ફાટી ગયું. 'એમાંથી મને અત્યારે કેટલું મળશે?'

'કેટલું કેમ—તેં કોઇ કાર્યમાં ભાગ લીધો હોય કે ન લીધો હોય, પણ બીજાઓના જેટલો જ એમાં તારો પણ હિસ્સો છે જ. કુલ અમે બાવન સભ્યો છીએ. તને પણ કુલ કમાણીનો બાવનમો ભાગ મળવાનો. મને પણ એટલો, ને જનાબ એકને પણ એટલો જ. એક પાઇ પણ કોઇને વધારે ઓછી નહિ!

'ખરેખર? કશી ઘાલમેલ નહિ?'

'કોઇ જાતની નહિ!' જેકીશને હસીને કહ્યું. 'બોલ, જોયું છે આવું કદી? હું તો હોડ બકીને કહું છું કે દુનિયામાં ક્યાંય આવો સામ્યવાદ નહિ હોય. આથી વધારેની આશા કોઇ રાખી જ ન શકે. ખરેખર એ મહાન પુરુષ છે, જનાબ એક.'

'એટલાં બધાં કામ મળી રહે છે?'

'કામ ? જો, કાનપુરમાં એક મારવાડીના ખિસ્સામાંથી સીત્તેર હજારની નોટો ગઈ તે ખબર છે ? જોધપુરના મહારાજાનું ઝવેરાત તાજમહાલમાંથી ઊપડી ગયું તે સાંભળ્યું છે ? ધોબીતલાવ આગળ બસમાં બેસતાં બેસતાં એક ઝવેરીને ધક્કો વાગ્યો, ને અંદરના ખિસ્સામાંથી હીરાનું પાકીટ ગુમ થઈ ગયું એ વાંચ્યું'તું છાપામાં ? બિકાનેરનાં મહારાણીનાં ઝવેરાતનું પાકીટ બોરીબંદર પર, એમણે જ અમારા હાથમાં મૂકી દીધું એ કેવી સીફત લડાવી હશે, કહે જોઉં ? આ બધાં અમારી બાવની નાં પરાક્રમો છે. પણ એમાંનું એકે પકડાયું નથી.'

મોહનલાલે પોચાં કરડ્યાં.

પછી તે બોલ્યો :

'પણ ધારો કે હું જ જાસૂસ હું, અને હું જ અહીંથી સીધો પોલીસને જઈને તમે કહ્યું તે બધું કહી દઉં—'

'ઓહ !' જેકાશને કહ્યું, 'તમે કહી દો, એમને ? પણ ધારો કે તમે ત્યાં જવા નીકળ્યા, અને રસ્તામાં તમને કંઈક થઈ ગયું—હું એને માટે જવાબદાર ન ગણાઉં,—ધારો કે—'

'એટલે તમે મારી પાછળ કોઈને લાગુ કર્યો છે, એમ ને ?'

'એ તમને ઠીક લાગે તે ધારો. ઘડીભર ધારો કે તમને રસ્તામાં કંઈ થયું નહિ, અને તમે પોલિસનું ધાડું લઈને અહીં તમારા આ વાલેશરીની ખબર કાઢવા આવી પહોંચ્યા—'

'હં, તો ?'

'તો તમે મને પકડી રહ્યા' હું જનાબ પાંચને ઘેર પહોંચી ગયો હોઈશ.

'જનાબ પાંચ કોણ ?'

'કોણ એ તો કોણ જાણે ! પણ એ એવો કારીગર છે કે ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં તમારો ચહેરો બદલી આપે. એ પ્લાસ્ટિક સર્જન છે. એની

પ્લાસ્ટિક સર્જરીથી એ આંગળાંની છાપ સુદ્ધાં બદલી નાખે છે. બધું જ નવું. અમારા મંડળમાં બધું કામ અપ–ટુ–ડેટ પદ્ધતિએ ચાલે છે.'

મોહનલાલ સિસકારા બોલાવવા લાગ્યો.

'કેમ, કેવું લાગે છે?' જેકીશને પ્યાલા પરથી દૃષ્ટિ મોહનલાલ પર કરીને પૂછ્યું.

'વારૂ—તમે મને ઘણી ગુપ્ત વાતો કહી દીધી છે. હવે હું 'ના' કહું તો મને કંઈ જોખમ ખરું?'

'હાસ્તો.'

'હં, અને હું 'હા' કહું તો?'

'તો ઘડીકમાં તમે પૈસાદાર બની જશો. આબરૂદાર ગૃહસ્થની પેઠે રૂવાબથી રહી શકશો. અને કમાવાની મહેનત કશી કરવાની નથી. માત્ર તમે જે જે ઘરોમાં નોકરી કરી છે તે તે ઘરોની બાતમી અમને આપવાની છે. બાવનીના લાભમાં સીધા ચાલશો તો ન્યાલ થઈ જશો!'

લાલ કંઈ બોલ્યો નહિ, તે વિચારમાં પડી ગયો હતો.

'હું તૈયાર છું.' ઝટ્ટ તેણે નિશ્ચય જાહેર કર્યો.

'સરસ! બૉય, ફરી ચા બિસ્કીટ. આવું જ હોવું જોઈએ, લાલ! મેં તને પહેલો જોયો તે જ ઘડીથી હું તને ઓળખી ગયો છું. બસ, હવે માન કે તારી બધી ચિંતા ટળી ગઈ—તારી ચિંતા કરશે હવે જનાબ એક. આજે રાતે તારે એમને મળવું જોઈશે. જેટલું વહેલું તેટલું સારું.'

'વાત ખરી છે. હું ક્યાં આવું? અહીં?'

'ચૂપ! હવે અહીં આવવાનું હોય જ નહિ. દુકાન સારી છે,

ઠીક છે, પણ શું થાય ? બીજો ઉપાય નથી. હવે તારે આટલું કરવાનું. રાતે દશ વાગે તારદેવથી તું મહાલક્ષ્મી તરફ નીકળજે.'

તારદેવનું નામ સાંભળી મોહનલાલ ચમકયો. તો શું એના ઘરની આને ખબર હતી ?

જેકીશને એ ચમક ઉપર ધ્યાન આપ્યું નહિ. તેણે આગળ બોલવા માંડ્યું. 'થોડેક જતાં તને એક પીળા રંગની ટેક્સી દેખાશે, તેનો ડ્રાઇવર એંજીનમાં કંઇ બગડવાથી તેથી મરામત કરતો ઊભો હશે. તું એને કહેજે: 'ગાડી ચાલુ છે ?' એ જવાબ દેશે : 'તમારે ક્યાં જવું છે એ ઉપર એનો આધાર છે.' પછી તું કહેજે કે મારે જનાબ એકને ત્યાં જવું છે. બસ, એ તને લઇને ઊપડશે. પણ બારીના પડદા બધા પાડી દીધા હશે એટલે એ ક્યાં લઇ જાય છે એની તને ખબર નહિ પડે. તારે એની ચિંતા પણ ન કરવી. પહેલી મુલાકાતમાં હમેશાં આ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. પછી, તું ત્યાં બાવનીમાં જોડાઇ જશે એટલે તને સરનામું આપવામાં આવશે.'

મોહનલાલ શાંત મને સાંભળી રહ્યો.

જેકીશને કહ્યું : 'પણ જો, ત્યાં ગયા પછી તને કહેવામાં આવે તેમ કરજે, અને સાચેસાચું કહી દેજે. નહિતો જનાબ એક તારી ખબર લઇ નાખશે, સમજ્યો ?'

'સમજ્યો.'

'બીક તો નથી લાગતીને ?'

'ના રે ના !'

'સરસ ! હવે આપણે જવું જોઇએ. સલામ આલેકુમ ! હવે આપણે ફરી મળવાના નથી. આલેકુમ સલામ !'

'સલામ.'

હોટેલમાંથી તેઓ એક ગંદી સાંકડી ગલીમાં નીકળી ગયા.

: ૨ :

બાવનીમાં લાલ જોડાયો તે વાતને આજે બે વરસ થઇ ગયાં. દરમિયાન કેટલાંયે શ્રીમંત ઘરો ઉપર હિંમતભરી અને સિફતભરી ધાડો પડી હતી, અને કીમતી રકમો ઊપડી ગઇ હતી. પદમપુરના મહારાજાનાં માતુશ્રી નંદકુંવરબાનો અતિ કીમતી હીરાનો હાર ચોરાયો હતો; મરહુમ સર મંગળસિંહ જે ઘરમાં રહેતા હતા ત્યાંથી પચાસ હજાર રૂપિયાની કિંમતની સોના ચાંદીની પાટો ચોરાઇ હતી; લખપતિ મારવાડી શેઠ ગિદ્દુમલના વતનમાં તેમના બાપીકા ઘરમાં ધાડ પડી હતી અને એવી વસ્તુઓ ચોરાઇ હતી કે તે જાહેર થતાં એ મારવાડી શેઠિયાની આબરૂ જોખમમાં આવી પડી હતી, અને 'અફીણ કિંગ' તરીકેની એમની નામના થઇ હતી; તાજમહાલના નૃત્યગૃહમાંથી એક કરોડપતિની ઓરતના ગળામાંથી નવસેરો મોતીનો હાર ઉપડી ગયો હતો—સારૂં થયું કે એ હાર ખોટાં મોતીનો નીકળ્યો કારણકે સાચો હાર એ સુભાગી બાઇએ, પોતાના કરોડપતિ પતિની જાણબહાર, એક શેરદલાલને ત્યાં ગીરવી મૂક્યો હતો. પણ ગળામાંથી ઊપડી ગયેલા હારની એ તફડંચીએ ખૂબ તરખાટ ફેલાવ્યો હતો.

જાન્યુઆરી મહિનો હતો. એક શનિવારે સાંજના મોહનલાલ તારદેવવાળા પોતાના ઘરમાં બેઠો હતો, એટલામાં દરવાજા આગળ તેને કંઇક અવાજ સંભળાયો. અવાજ આવતાં જ તે બાજની ઝડપે કૂદ્યો, બે કૂદકે ઓરડો વટાવી તેણે એકદમ બારણું ઉઘાડી નાખ્યું. બહાર આવી જોયું તો રસ્તા પર કોઇ ન મળે !

તેમ છતાં એ ઘરમાં પાછો ફર્યો તો અંદર એક પરબીડિયું પડેલું દેખાયું. ઉપાડીને જોયું તો એના પર સરનામું કરેલું હતું :

'જનાબ એકવીસને પહોંચે.'

કાગળો પહોંચાડવાની બાવનીની વિચિત્ર પદ્ધતિઓનો આજ

લગીમાં એને અનુભવ થઈ ગયો હતો, એટલે એણે પરબીડિયું જોઈને માત્ર ભવાં ચડાવ્યાં.

પરબીડિયું ફાડી એણે કાગળ કાઢ્યો. કાગળમાં માત્ર મીડાંમીડાં કરેલાં હતાં. એ સંજ્ઞાલિપિ હતી. તેમાં આમ લખેલું હતું:

'જનાબ એકવીસ—આજે રાત્રે બાર વાગે જનાબ એકને ઘેર બાવનીની અસાધારણ સામાન્ય સભા મળશે. ગેરહાજર રહેનારને માથે જોખમ છે. સંજ્ઞા 'ખતમ' છે.

લાલે ઊભા ઊભા કેટલોક વખત વિચાર કર્યો. પછી તે ઘરના અંદરના ઓરડામાં ગયો. ત્યાં ભીંતની અંદર ચણેલી મોટી તિજોરી હતી. તેણે કળના અક્ષરો મેળવી તિજોરી ઉઘાડી, અને ઊભો જ તિજોરીમાં પેઠો. તિજોરી નાના ઓરડા જેવી લાગતી હતી. પછી તેણે એક ખાનું ખેંચ્યું, એમાં બધા કાગળો પડ્યા હતા. એ કાગળોમાં તેણે આ કાગળનો ઉમેરો કર્યો.

થોડીવાર પછી તે બહાર નીકળ્યો, પછી નવા અક્ષરોની કળ ગોઠવી તાળું વાસી દીધું, અને બહાર આવ્યો.

'ખતમ!' તે બોલ્યો: 'આજની પ્રવેશસંજ્ઞા 'ખતમ' છે. ઠીક!'

તેણે ટેલીફોન કરવા હાથ લંબાવ્યો, પણ પછી વિચાર માંડી વાળ્યો.

તે મેડા પર ગયો, અને ત્યાંથી છાપરા સરસા આવેલા કાતરિયા પર ચડ્યો. ત્યાં પેટે ઘસાતો ચાલીને તે છેક છેડા સુધી ગયો. ત્યાં આડો નાખેલો લાકડાનો પ્રચંડ મોભ હતો. એ મોભમાં એક કળ બેસાડેલી હતી, તે કળ એણે ધીરેથી દબાવી.

કળ દબાતાં જ એક છૂપું બારણું ઊઘડી ગયું. સૂતો સૂતો તે અંદર દાખલ થયો, અને એ રીતે બાજુના ઘરના કાતરિયામાં પહોંચી ગયો. ત્યાં પંખીઓના કલરવે તેનો સત્કાર કર્યો. ત્યાં ત્રણ પિંજર હતાં. દરેકમાં એક એક કબૂતર હતું.

નાનકડી જાળીમાંથી સૂર્યપ્રકાશ આવતો હતો. લાલે એ જાળી-માંથી નજર કરી. પાછળ કોઈ કારખાનાની ભીંત હતી. વચલી નવેરીમાં કોઇ મનુષ્ય દેખાયું નહિ—દેખાવાનો સંભવ પણ નહોતો.

લાલે માથું પાછું ખેંચ્યું, અને પોતાની પોકેટબુકમાંથી કાગળનો ટુકડો ફાડી, તેમાં બેચાર અક્ષરો અને આંકડા ટપકાવ્યા. પછી તેણે એક પિંજરામાંથી કબૂતર બહાર કાઢ્યું, અને તેની પાંખે કાગળનો એ ટુકડો વળગાડી દીધો.

ત્યાર પછી તે કબૂતરને જાળી આગળ લઇ ગયો. કબૂતર જરા મુંઝાયું, થોડીવાર પગ ઊંચા નીચા કર્યા, પછી તેણે પાંખો પહોળી કરી, અને ઊડી ગયું. કારખાનાના છાપરાની ઉપર થઇને ઘેરાતા આકાશમાં તે ઊંચે ચડી ગયું, અને ઘડીકમાં અદૃશ્ય થઈ ગયું.

લાલે ઘડિયાળમાં ટાઇમ જોયો, અને નીચે ઊતરી પડ્યો. કલાક પછી ફરી ઉપર જઇ તેણે બીજું કબૂતર ઉડાડ્યું. વળી કલાક રહીને તે ઉપર ગયો અને ત્રીજું કબૂતર ઉડાડ્યું.

પછી તે રાહ જોતો બેઠો.

સાડાનવ વાગે ફરી તે ઉપર ગયો. રાત પડી ગઇ હતી, પણ આકાશમાં તારા ચમકતા હતા; અને જાળીઆમાંથી ઠંડી હવા આવતી હતી.

થોડીવાર પછી કંઇક ત્યાં આવીને પડ્યું. તે કબૂતર હતું. જવાબ આવી ગયો હતો.

કબૂતરનાં સુંવાળાં પીંછાંમાં તેણે હાથ ફેરવ્યો; અને એમાંથી એક ચિઠ્ઠી મળી. વાંચતાં પહેલાં તેણે કબૂતરને ખાવાનું આપ્યું અને ધીરેથી પાંજરામાં મૂકી દીધું. બારણું બંધ કરતાં કરતાં તેને કંઇ વિચાર આવ્યો. તે બોલ્યો :

'વખતે મને કંઇ થાય તો તું ભૂખે ન મરી જાય એટલા માટે આટલું ખાવાનું મૂકતો જાઉં છું.'

પછી તે નીચે ઊતરી પડયો.

એના હાથમાંના કાગળમાં માત્ર આટલા જ અક્ષરો લખેલા હતા : 'સ. સ.' અર્થાત્ સમસલામત. અક્ષરો બહુ ઉતાવળમાં લખેલા હશે એમ લાગ્યું, કારણકે ડાબી તરફના ઉપલા ખૂણામાં શાહીને મોટો ડબકો પડેલો હતો. એ જોઇને તે હસ્યો.

વાળુનો વખત થયો હતો તેથી તે રસોડામાં ગયો. દૂધ ગરમ કરવા સ્ટવ પેટાવ્યો; સ્ટવની ઝાળમાં પેલી ચિઠ્ઠીને તેણે બાળીને ભસ્મ કરી નાખી.

વાળુ કરી રહ્યા પછી તિજોરીના એક ખાનામાંથી તેણે રિવોલ્વર કાઢી, તે ચાલુ છે કે નહિ તેની બરાબર તપાસ કરી લીધી, અને તેમાં નવા જ કારતૂસો ભર્યા.

આમ તૈયાર થઇને તે બેઠો.

સવા અગિયાર વાગે તે ઊભો થયો અને બહાર નીકળ્યો. તે ફૂટપાયરીની નીચે પહોળા રસ્તા પર છુટ્ટો ચાલતો હતો, તેની ચાલ ધીમી અને બેફિકર હતી.

તારદેવ સર્કલ આગળ તે બસમાં ચડયો, અને કંડકટરની જોડેની જ સીટ પર બેસી ગયો, જેથી કોણ ચડયું ઊતર્યું તે બરાબર તેની નજરમાં રહે. બોરીબંદર આગળ તે બસમાંથી ઊતરી ગયો. ત્યાંથી તે ચાલીને બજારગેટ સ્ટ્રિટ તરફ ગયો—ત્યાંથી એ એક ગલીમાં પેઠો.

મધરાત થવા આવી હતી, પણ મનુષ્યોની અવરજવર ઓછી નહોતી. ગલીમાં દૂર જતાં એક મકાન આગળ તે ઊભો. ત્યાં એણે ત્રણ ચાર કાળા આકારો જુદી જુદી દિશાએથી પોતાની ભણી આવતા

જોયા. એ જોઈને એક ઝાડની છાયામાં એ ઊભો રહી ગયો. ત્યાં તેણે ગજવામાંથી કાળો બુરખો કાઢી ઓઢી લીધો, આથી એના કપાળથી હડપચી સુધીનો ભાગ ઢંકાઇ ગયો. હડપચી નીચેના ભાગ પર ધોળા દોરાથી '૨૧' નો આંકડો ભરેલો હતો.

એકમેકથી છૂટા એવા ત્રણ બંગલા એક હારમાં ઊભેલા હતા. આજુબાજુ ઠીકઠીક છૂટી જગા હતી. દરવાજામાં પેસતાં જ મોટો દાદર હતો. દાદરની પાછળ સાંકડી ગલી જેવું હતું. તેમાં થઈને અંદર જવાનું હતું. અંદર પગ દેતાં, પોતાના જેવા જ બુરખાવાળા કાળા આકારો તેની આગળ પાછળ દેખાયા. ગણી જોતાં તે ૭ થયા.

સૌથી આગળના માણસે મેડા પર ચડીને બારણા પર ટકોરા કર્યા. તરત જ બારણું જરા ઊઘડ્યું. આવનાર માણસે બારણામાં ડોકું ઘાલ્યું; કંઈક ગણગણાટ થયો, અને બારણું પૂરું ઊઘડ્યું. માણસ અંદર ગયો, અને બારણું તરત બંધ થયું.

આવી રીતે ત્રણ માણસો અંદર ગયા પછી, લાલનો વારો આવ્યો. તેણે ત્રણ વખત મોટેથી ટકોરા કર્યા, પછી બે ટકોરા ખૂબ ધીમેથી કર્યા. બે ત્રણ ઇંચ જેટલું બારણું ઊઘડ્યું, ને ફાટની અંદરથી કોઈએ કાન ધર્યો. લાલે તેના કાનમાં કહ્યું : 'ખતમ!' કાન પાછો ખેંચાયો, બારણું ઊઘડ્યું અને લાલ અંદર દાખલ થયો.

એક પણ અક્ષર બોલ્યા વગર કે સાંભળ્યા વગર, લાલ ઉર્ફે જનાબ એકવીસ ડાબી બાજુની એક નાની ઓરડીમાં ગયો. એ ઓરડીને ખુરશી, ટેબલ, તિજોરી વગેરેથી ઓફિસની પેઠે સજેલી હતી. ટેબલ આગળ એક જાડો માણસ લૂંગી પહેરીને બેઠો હતો. તેના મોં આગળ મોટો ચોપડો હતો. એકવીસે અંદર દાખલ થઈ બારણું કાળજીપૂર્વક બંધ કર્યું, કટ કરતું એ બંધ થયું.

પછી એકવીસે મેજ પાસે જઈ જાહેર કર્યું: "એકવીસ હાજર! સાહેબ!' આમ કહી તે અદબ વાળીને ઊભો.

જાડા માણસે ઊંચું જોયું. તેના રેશમી બુરખા પર '૧' નો આંકડો આંખને ઊડીને વળગે તેવો ઝગમગતો હતો. એની ભેદી આંખોએ લાલને ધ્યાનપૂર્વક નીરખ્યો. પછી એણે નિશાની કરતાં, લાલે પોતાના મોં પરથી બુરખો ખસેડયો.

ચોકસાઈપૂર્વક માણસની ખાતરી કરી લીધા પછી પ્રમુખ જનાબ એકે કહ્યું: 'બરાબર, જનાબ એકવીસ.' પછી તેણે ચોપડામાં કંઈક નોંધ કરી. એની આંખોની પેઠે એનો અવાજ પણ સખત અને પોલાદી હતો.

જનાબ એકે જવાની નિશાની કરતાં, લાલે જાણે છૂટકારાનો દમ ખેંચ્યો. તેણે બુરખો ફરી ઓઢી લીધો, અને બહાર નીકળ્યો. એ બહાર આવ્યો એટલે બીજો માણસ અંદર ગયો.

બાવનીની સભા જ્યાં મળતી હતી તે ઓરડો ઘણો જ મોટો હતો. બે મોટા ઓરડાઓ વચમાંની દિવાલને તોડી પાડી એ વિશાળ ખંડ બનાવવામાં આવ્યો હતો. ખંડમાં ઝાંખું અજવાળું હતું, સરસ બેઠકો ગોઠવેલી હતી. એક ખૂણામાં ગ્રામોફોન વાગતું હતું. સભાસદો બેઠા બેઠા કોઈ ગપ્પાં મારતા હતા.

આસપાસનાં ઘરોમાં રહેતાં લોકો, આ ઘરમાંથી કોઈ કોઈવાર ભજનો ગવાતાં સાંભળતા. બે ત્રણ અઠવાડિયે કોકવાર બાવાની ભજનમંડળી અહીં બેસે છે એટલી તેમને ખબર હતી. બાવા સિદ્ધ પુરુષ છે, ને તેમની મંડળીમાં અધિકારી વર્ગ સિવાય કોઈને પ્રવેશવા દેવામાં નથી આવતા એવી વાતો થતી હતી.

કોઈએ જઈને ગ્રામોફોન બંધ કર્યું. લાલે ચારે બાજુ નજર કરી. જનાબ એકની બારણામાં પધરામણી થઈ ચૂકી હતી. કાળાં કપડામાં, મોઢે બુરખાવાળી એક સ્ત્રી તેની પડખે ઊભી હતી. એના બુરખા ઉપર '૨' નો આંકડો ગૂંથેલો દેખાતો હતો. એની ચાલવાની છટા,

એના માંસલ હાથ, અને એની કાળી ભમર આંખો પરથી એ કોઈ શક્તિશાળી અને રુવાબદાર ઓરત લાગતી હતી.

'બાનુઓ ને ગૃહસ્થો!'

સૌનું ધ્યાન એ તરફ ખેંચાયું. જનાબ એક ઓરડામાં સૌની સામે ઊભા રહીને બોલતા હતા. પેલી સ્ત્રી તેમની પડખે બેઠી હતી. એની આંખો નીચી ઢળેલી હતી, એટલે તેનો ભાવ કશો પરખાતો નહોતો. પણ એના હાથ ખુરશીના હાથાને મક્કમતાથી લાગી રહેલા દેખાતા હતા, એનું આખું શરીર કોઈ અગમ્ય કારણસર ક્ષુબ્ધ બનેલું લાગતું હતું.

'બાનુઓ ને ગૃહસ્થો! આજે આપણી સભામાં બે જનાબ ગેરહાજર છે.'

આ સાંભળી બુરખાવાળાં માથાં હાલ્યાં, આંખો ચારે બાજુ ફરવા લાગી, ને કોણ ગેરહાજર હશે તે ગણવા લાગી. જનાબ એકે જણાવ્યું: "બાનુઓ ને ગૃહસ્થો! કાલબાદેવી સેન્ટ્રલ બેંક પર ધાડ લઈ જવાની આપણી આખી યોજના ઊંધી વળી ગઈ છે અને આપણા બે બહાદુર અને વફાદાર સાથીદારો જનાબ પંદર અને જનાબ અડતાળીસ પોલિસના હાથમાં સપડાઈ ગયા છે."

સભાસદોમાં ભયમૂલક ગણગણાટ શરૂ થયો.

ફરી જનાબ એકે શરૂ કર્યું:

'બાનુઓ ને ગૃહસ્થો! તમારામાંથી કોઈને કદાચ એવી બીક લાગી હશે કે એ બંને જણા ગમે તેવા પોલાદી મનના હોય તોપણ પોલિસ આગળ ટકી નહિ શકે, અને કંઈક બાતમી આપી દેશે. પણ ના, એવી બીક રાખવાનું કોઈ કારણ નથી. હમેશ મુજબ હુકમો છૂટી ગયા છે, ને મને આજે સાંજના જવાબ મળી ગયો છે કે તેમનાં મોં બરાબર બંધ થઈ ગયાં છે. મને ખાતરી છે કે તમે એ જાણીને ખુશ

થશો કે આ બે બહાદુરો અપકીર્તિની આવી મોટી લાલચમાંથી સદાને માટે બચી ગયા છે, અને હવે તેમને તેમનો કેસ ચલાવવા માટે કે તેમને લાંબી કેદની યાતનાઓ ભોગવાવા માટે કોઇ બોલાવવાનું નથી. "

બાજરીના ખેતરમાં પવનનો સપાટો ફરી વળે તેવી રીતે સભ્યોએ ખેંચેલો હાશ નો દમ આખી સભાના માથા પર ફરી વળ્યો.

જનાબ એક ચલાવ્યું :

'તેમનાં આશ્રિતોને, આપણા નિયમ મુજબ, સારું વળતર આપવામાં આવશે. જનાબ બાર અને જનાબ ચોવીસને એ શુભ કાર્ય કરવાનું હું સોંપું છું. આ સંબંધી સલાહ સૂચના લેવા માટે, સભા પૂરી થયા પછી, તેમણે મને મળવાનું છે. મેં સોંપેલું આ કામ કરવાની એ બે જનાબોની તૈયારી હોય તો તેઓ હાથ ઊંચા કરી તેમની સંમતિ બતાવે.'

બે હાથ ઊંચા થયા.

ઘડિયાળ સામું જોઈ પ્રમુખે શરૂ કર્યું :

'બાનુઓ ને ગૃહસ્થો ! ભજનની તૈયારી કરો.'

કેટલાક સભાસદોએ જાજમ પર પડેલી કરતાલો ઉપાડી, કોઈએ મંજીરા લીધા, કોઈએ તંબૂરો લીધો. ગ્રામોફોનમાં જ્યુથિકા રેએ મીરાંબાઈનું ભજન શરૂ કર્યું :

'મુરલિયા દે દે રાધે પ્યારી !'

એક જણે ખૂબ ધીરેથી લાલને કહ્યું : 'શું છે આ બધું ? વાતાવરણ મને બીવા જેવું લાગે છે ! શી ખબર શું થશે !'

લાલે કહ્યું : 'જનાબ એકની વાત કરવાની રીત જ એવી છે, બાકી કશું ગભરાવા જેવું નથી.'

'બિચારા બેય જણા—'

બાજુના બીજા માણસે કોણી મારી તેને ચેતવ્યો કે વાત બંધ કર !

કારણકે પ્રમુખશ્રીનો નિયમ હતો કે ભજન ચાલતું હોય ત્યારે કોઈએ આડીઅવળી વાત કરી ભજનમાં ભંગ પાડવો નહિ. સૌએ ભજનમાં ભળતો જ અવાજ કરવો.

ગ્રામોફોન બંધ થયું. ભજનિકો પણ શાંત થયા.

સૌએ ફરી પ્રમુખશ્રીની સામે જોયું.

'બાનુઓ ને ગૃહસ્થો ! આજે બાવનીની સભા કેમ બોલાવી છે તેની તમને નવાઈ લાગતી હશે. પણ એનું એક ગંભીર કારણ છે. એક ઘરની ધાડની આપણી યોજના તૂટી પડી એ કોઈ અકસ્માત નથી. રાતે પોલિસ ઓચિંતી જ ત્યાં આવી પહોંચી હતી એવું પણ નથી. પણ આપણી બાવનીમાં એક ખૂટલ આદમી ભરાયો છે.'

સભાસદો સૌ એકબીજાને અડકીને બેઠા હતા, તે એકદમ અવિશ્વાસથી છૂટા પડી ગયા. આંગળી અડકતાં અળશિયું ગુંછળું વળી જાય તેમ સૌ સંકોચાવા મથતા હતા.

'ગિરગાંવવાળો બનાવ તો સૌને યાદ હશે જ !' પ્રમુખે કઠોર અવાજે શરૂ કર્યું : 'બીજી પણ આપણી નાની મોટી કેટલીક યોજનાઓ જોઈએ તેવી સફળતા પૂર્વક પાર પડી નથી. આ બધી મુસીબતોનું મૂળ હવે શોધી કાઢવામાં આવ્યું છે. હવે આપણે બિલકુલ નિર્ભય બની શકીશું એની હું તમને ખાતરી આપી શકું છું. ખૂટલ આદમીને મેં પકડી પાડ્યો છે, ને હવે તેનો ઘાટ ઘડાઈ જશે. પછી કોઈ ગફલત નહિ થાય. એ દગલબાજને આ બાવનીમાં લઈ આવનાર કમઅક્કલ સભાસદને હવે એવી જગાએ મૂકવામાં આવશે કે જેથી કરીને એની બેદરકારીથી વધારે નુકસાન થવા પામે નહિ. એટલે, બીવાનું હવે કોઈ કારણ નથી ''

એ દગલબાજ અને એને બાવનીમાં ઘુસાડનાર કમઅક્કલને શોધવા સૌ એકબીજાની સામે જોવા લાગ્યા. બુરખા પાછળ ઢંકાયેલા કોઈક ચહેરા પરથી જરૂર નૂર ઊડી ગયું હશે; જરૂર કોઈ એક કપાળ ઉપર અત્યારે પરસેવો વળ્યો હશે.

પણ, ભલું થજો બુરખાનું, એણે એની લાજ રાખી.

'બાનુઓ ને ગૃહસ્થો! બીજું ભજન શરૂ કરો!'

ફરી ગ્રામોફોન શરૂ થયું, મંજીરા કરતાલ ને તંબૂરાનો ધ્વનિ શરૂ થયો. સભાસદોનાં ગળાંએ પણ ભેગો સૂર પુરાવ્યો.

ગીત પૂરું થતાં સૌ છૂટા પડીને બેઠા—એકબીજાને અડકતાં પણ તેઓ બીતા હતા. વખતે તેમનો પડોશી જ પેલો ખૂટલ આદમી હોય તો?—જનાબ એક આગળ શું કહેશે એ સાંભળવા સૌ આતુર બની ગયા હતા.

'બાનુઓ ને ગૃહસ્થો! આજની તમારી વર્તણૂક સ્વાભાવિક નથી. કેટલાકનો અવાજ થરડાય છે, હાથ કંપે છે; આ બરાબર નથી. તમારે સમજવું જોઈએ કે આ ભજન છે, તમાશો નથી.'

લાલે પોતાના પાડોશીની સામું જોયું તો એની છાતી ધડક ધડક થતી હતી.

'બાનુઓ ને ગૃહસ્થો!' ફરી પ્રમુખે શરૂ કર્યું. 'તમારી ઉત્કંઠા હું વધારે વખત ચાલુ રાખવા નથી ઇચ્છતો. હું હવે ગુનેગારોનાં નામ દઉં છું. જનાબ સત્તાવીસ!'

જાણે કોઈએ ગળું દાબ્યું હોય તેવી ચીસ પાડી એક માણસ ખડો થઈ ગયો.

'ચૂપ!'

બિચારાનું ગળું રૂંધાઈ ગયું, તે હાંફવા લાગ્યો.

'હું સોગન ખાઈને કહું છું કે મેં કદી પણ—કદી પણ—હું નિર્દોષ છું.'

'ચૂપ! તેં પૂરી તપાસ કરી નથી. તેની તને સજા થવી જ જોઈએ. તારી મૂર્ખાઈના બચાવમાં તારે કંઈ કહેવાનું હોય તો, પછી કહેજે. બેસ.'

જનાબ સત્તાવીસ ધબ દઈને નીચે બેસી પડયો. મોઢું લૂછવા તેણે બુરખાની અંદર રૂમાલ ઘાલ્યો. બે કદાવર માણસો આવીને એની બે બાજુ અડી પડયા. બાકીના બધા કોઈ ચેપી રોગથી ભાગે તેમ તેનાથી આઘા ખસી ગયા.

'બાનુઓ ને ગૃહસ્થો! હવે હું દગાખોરનું નામ લઉં છું. જનાબ એકવીસ, આગળ આવ.'

લાલ આગળ આવ્યો.

પચાસ જોડી આંખો તિરસ્કારથી એની સામે ભક ભક થવા લાગી. કમનશીબ જેકીશને એને જોતાં જ ફરી પોક મૂકી:

'ઓ મારા બાપ!'

'ચૂપ! જનાબ એકવીસ, બુરખો ઉતારી નાખ.'

દગલબાજે પોતાના મોં પરથી જાડો બુરખો ઉતારી નાખ્યો. ચારેકોર એને જોઈ રહેલી આંખોમાંથી ભીષણ તિરસ્કાર એને ફાડી ખાવા ધાતો હતો.

'જનાબ સત્તાવીસ! આ માણસને બાવનીમાં લઈ આવનાર તું છે. તેં કહેલું કે એનું નામ લાલ છે, અને એ પદમપુરના દિવાન સર મંગળસિંહને ત્યાં હજૂરિયો હતો, જ્યાંથી તેને ચોરી કરવા માટે કાઢી મૂકવામાં આવ્યો હતો. એવું બધું તેં મને કહેલું પણ તેના ખરાપણાની તેં ચોકસી કરેલી ખરી?'

'કરેલી—પૂરેપૂરી ચોકસી કરેલી. ઇશ્વર સાક્ષીએ કહું છું, એવી વાત સાચી હતી. મેં એ નોકરોની એળખાણ પણ લીધી હતી. મેં પૂરેપૂરી તપાસ કરી હતી. વાત બિલકુલ સાચી હતી—સોગન ખાઇને કહું છું કે સાચી હતી.'

પ્રમુખે એક કાગળ કાઢી વાંચી જોયો, પછી તેણે ફરી ઘડિયાળમાં ટાઇમ જોયો.

'બાનુઓ ને ગૃહસ્થો! ભજન શરૂ કરો......!'

જનાબ એકવીસના હાથ પીઠ પાછળ અવળા બાંધવામાં આવ્યા હતા, અને તેનાં કાંડાં પર બેડીઓ જડવામાં આવી હતી. તે હાલ્યા ચાલ્યા વગર સ્થિર ઊભો હતો. એની ચારે તરફ ભજન ચાલી રહ્યું હતું—જાણે એના મોતનો મરશિયો ગવાઇ રહ્યો હતો. ભજન પૂરું થયા પછી સૌ શાંત બની પ્રમુખની સામે જોતા બેઠા—જાણે ભૂખાળવાં વરૂઓ ફાડી ખાવાના હુકમની રાહ જોતાં હોય તેમ.

'જનાબ એકવીસ, અમારા દફતરમાં તારું નામ લાલ છે. ચોરી કરવાને માટે તને નોકરીમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યો હતો. શું આ તારું ખરું નામ છે?'

'ના.'

જાણે વજ્ર પડ્યું. અત્યાર સુધીમાં જે કંઇ બન્યું હતું તે પરથી સૌને ખાતરી થઇ ચૂકી જ હતી કે આ માણસના નામમાં ને કામમાં કંઇ ભેદ છે, પણ એણે જે સરળતાથી પોતાનું નામ ખોટું છે એ કબુલ કર્યું તેથી સૌને નવાઇ લાગી.

'તો તારું ખરું નામ શું છે?'

'સ્વર્ગસ્થ સર મંગળસિંહ.'

સૌ ચમકીને એની સામે જોઇ રહ્યા.

'અમે તો ધારતા હતા કે એ મરણ પામ્યા છે.' પ્રમુખે કહ્યું. આરોપીએ તેનો જવાબ દીધો. 'સ્વાભાવિક છે; તમે એમ ધારો એટલા જ માટે તો હું મરી ગયો હતો!'

'તો સાચેસાચો લાલ આજે ક્યાં છે?'

'સ્વર્ગમાં હોવો જોઈએ. એ મથુરાની જાત્રાએ ગયો, ને ત્યાં મરણ પામ્યો. મેં એની જગા સાચવી લીધી. જનાબ સત્તાવીસ મને ઓળખી ન શક્યા તેમાં તેમનો કંઇ દોષ નથી. મેં લાલની જગા લીધી એટલું જ નહિ, પણ હું લાલ જ બની ગયો. એકલો જ ઘરમાં હોઉં ત્યારે પણ હું લાલની ઢબે જ ચાલતો, લાલની ઢબે જ ખાતો, લાલની ઢબે જ બેસતો, લાલની ચોપડીઓ વાંચતો ને લાલનાં કપડાં પહેરતો. એમ કરતાં મારું મગજ પણ લાલનું જ મગજ બની ગયું. સફળતાપૂર્વક કોઇનું રૂપ ધારણ કરવાની ચાવી જ એ છે કે જરાયે ઢીલા પડવું નહિ, શંકાશીલ થવું નહિ.'

'સમજ્યો. અને તેં તારું જ ઘર લુંટાવ્યું?'

'સૌ જાણે છે.'

'તારાં જ માતુશ્રી નંદકુંવરબાનો હીરાનો હાર લુંટાવ્યો?'

'હાસ્તો. હાર બહુ જૂની રસમનો હતો; ગયો તો એમાં ખોવાનુંયે શું હતું? હં...હું જરા સિગરેટ પી લઉં?'

'નહિ......બાનુઓ ને ગૃહસ્થો!......'

ફરી ભજન શરૂ થયું. પણ આ વખતે કોઇનું મન સ્વસ્થ નહોતું. ગલૂડિયાંની પેઠે સૌના હાથપગ જાણે ટળવળતા હોય, તેમ લાગતું હતું, જીભ થોથવાતી હતી. વચમાં વચમાં તાલભંગ થઇ જતો હતો. કેદ થયેલો લાલ આખો ઊભો ઊભો, કલા–વિવેચકની અદાથી બધું નિહાળી રહ્યો હતો.

'જનાબ પંદર, જનાબ બાવીસ અને જનાબ બેતાલીસ! તમે આ કેદીની તપાસમાં નીમાયા હતા. એ કોઇની સાથે સંબંધ રાખતો હોય એવું તમારી તપાસમાં જણાયું છે?'

'જી, ના!' ત્રણેની વતી બાવીસે જવાબ દીધો. 'એના કાગળો ને પારસલો તોડીને જોયાં છે, એનો ટેલિફોન આંતર્યો છે, એની હીલચાલને પડછાયાની પેઠે પકડી છે, એના પાણીના નળની પણ ખબર રાખી છે—વખતે એના ટપોટપ અવાજ દ્વારા ક્યાંય સંદેશો ન મોકલાવી દે.'

'આ બધું ખાતરીપૂર્વક કહો છો?'

'સંપૂર્ણ ખાતરીપૂર્વક.'

'કેદી, સાચું બોલ, આ સાહસમાં તું એકલો છે? સાચું બોલજે, નહિતો આનું પરિણામ તારે માટે ધાર્યા કરતાં વધારે દુઃખદાયક આવશે.'

'હું એકલો જ હતો ને એકલો જ છું; મેં બિનજરૂરી જોખમ માથે લીધું જ નથી.'

'બનવાજોગ છે. તેમ છતાં, એ પોલિસ–વડાને ચૂપ કરી દેવાની જરૂર છે. શું નામ છે એનું? છત્રસિંહ, હં! કેદીનો નોકર શકરો, અને કદાચ કેદીની માને પણ દાબી દેવી પડશે. ભાઇ તો ગધાડા જેવો છે, કેદીએ એને કંઇ કહ્યું હોય એવું મને નથી લાગતું. તેમ છતાં, જરા ખબરદારીપૂર્વક નજર રાખતા રહેવાની જરૂર છે.'

આ વખતે કેદી જરા અસ્વસ્થ થયો હોય એમ લાગ્યું.

તે બોલ્યો : હું ખાતરી આપું છું, સાહેબ, કે મારી માતા બાવનીને જોખમમાં મૂકે એવી કંઇ જ માહિતી ધરાવતાં નથી.'

'તો એમની દશાનો તારે વહેલો વિચાર કરવો જોઇતો હતો. બાનુઓ ને ગૃહસ્થો! આને લઇ—'

'ના—ના!' જાણે એક સામટાં ઘણાં વરૂ બોલી ઊઠયાં. 'ના! એને ખતમ કરી નાખો. આવી મશ્કરી નહિ ચાલે. સાફ કરો. આ ભયંકર છે. પોલિસ—'

'ચૂપ!'

જનાબ એકે બાવની તરફ નજર કરી. બાવની વિકરાળ આંખે એની સામે જોઇ રહી હતી. એણે નમતું આપ્યું.

'ભલે. કેદીને લઇ જાઓ, ને ચૂપ કરી દો. હું એને નંબર ચારની સજા ફરમાવું છું. પહેલાં એને સજાની સમજણ પાડજો ને પછી ચડાવજો!'

'હાશ!'

જાણે વરૂને લોહી પીવા મળ્યું. પોલાદી પંજાઓએ કેદીને બરાબર પકડયો.

'જરા રહો—ઇશ્વરના નામે કહું છું, મને રીબાવીને ન મારો.'

'તો આ વિષે પહેલાં વિચાર કરવો હતોને? લઇ જાઓ એને. બાનુઓ ને ગૃહસ્થો! ખાતરી રાખજો,—એને સારી પેઠે રીબાવી રીબાવીને મારવામાં આવશે."

'રહો! રહો!' મંગળસિંહે ઝનૂનમાં આવી બૂમ પાડી. 'મારે કંઇક કહેવાનું છે. હું જીવતર નથી માગતો,—મારે માત્ર આ રીબામણ નથી જોઇતી. હું તરત મોત માગું છું—એના બદલામાં હું તમને કંઇક આપીશ.'

'બદલામાં કંઇક આપીશ?'

'હા.'

'અમે દગલબાજોની સાથે સોદા કરતા નથી.'

'ભલે, તોયે સાંભળો! તમે શું એમ ધારો છો કે આજે મારી આ વલે થશે એની મને કલ્પનાયે નહોતી? હું એવો મૂરખો નથી, પાગલે નથી. મેં એક કાગળ લખ્યો છે.'

'હં, હવે વાત નીકળી. કાગળ! કોને લખ્યો છે?'

'પોલિસને, કે કાલે સવારે જો હું મારે ઘેર પાછો ન ફરું—'

'તો?'

'તો એ કાગળ ઉઘાડવો,'

'સાહેબ!' જનાબ પંદર વચમાં કૂદી પડ્યા. 'કેદી ગપ્પાં હાંકે છે, એણે કદી પણ કોઈને કાગળ લખ્યો નથી. કેટલાયે મહિનાઓ થયાં એના પર બરાબર તપાસ રહ્યા કરી છે.'

'હા! પણ હું કહું છું કે હું તારદેવ રહેવા આવ્યો તે પહેલાં મેં કાગળ રવાના કર્યો છે.'

'તો પછી એમાં કંઈ મહત્ત્વની બાતમી હોવાનો સંભવ નથી.'

'હં, છે.'

'શું છે?'

'મારી તિજોરીની ચાવી.'

'એમ? આ માણસની તિજોરીની કદી જડતી લેવાઈ છે ખરી?'

'હા. સાહેબ!'

'એમાં શું હતું?'

'એમાં કાંઈ જ અગત્યનું નહોતું, સાહેબ! આપણી સંસ્થાની ટૂંકી રૂપરેખા હતી, આ ઘરનું નામ હતું—એક રાતમાં ઉડાવી ન દેવાય એવું કશું જ એમાં નહોતું.'

મંગળસિંહને હસવું આવ્યું. તેણે પૂછ્યું:

'તિજોરીની અંદર બીજો ઓરડો છે એ તમે જોયો છે?'

કોઇ કંઇ બોલ્યું નહિ.

'સાંભળ્યું એ શું કહે છે તે?' જનાબ એકે તડૂકીને કહ્યું. 'એ અંદરના ઓરડાની તેં તપાસ કરી હતી?'

'અંદર કોઇ ઓરડો જ નહોતો, સાહેબ! એ અમથો બનાવે છે!'

'તું જૂઠો છે એમ કહેતાં મને શરમ આવે છે.' મંગળસિંહે પોતાના સ્વાભાવિક સ્વરે કહ્યું: 'પણ મને લાગે છે કે અંદરના ઓરડાનો તને ખ્યાલ જ નહિ હોય.'

'વારૂ.' પ્રમુખે કહ્યું, 'માની લીધું કે તિજોરીની અંદર એક બીજો ઓરડો છે, તો એ ઓરડામાં શું હોવાનું તું કહે છે?'

'એમાં આ બાવનીના બાવને બાવન સભાસદોનાં નામ, ઠામ, ફોટા અને આંગળાંની છાપો છે.'

'શું?'

ભયથી એકેએક શ્રોતાની આંખો ફાટી ગઈ.

મંગળસિંહ નિષ્પલક નેત્રે પ્રમુખની સામે તાકીને જોઇ રહ્યો.

'આટલી બધી બાતમી તને મળી કેવી રીતે?'

'હું ગુનાશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરું છું ખરોને, એટલે ખાનગી રીતે ડિટેક્ટિવપણું પણ કરું છું.'

'પણ રાત ને દિવસ તારા ઉપર ચોકી રહે છે!'

'રહે જ છે. મારા એ ચોકીદારોનાં આંગળાંની છાપ ચોપડીમાં પહેલા જ પાના પર ચમકે છે.'

'આની કાંઈ સાબિતી?'

'પૂરેપૂરી, હું સાબીત કરી આપું. દાખલા તરીકે જનાબ પચાસનું નામ.........'

'બસ !'

ભયંકર ગણગણાટ શરૂ થઇ ગયો.

પ્રમુખે ઇશારો કરી અવાજ બંધ કરાવ્યો. પછી કહ્યું : જો તમે નામો અહીં બોલી દેશો, તો તમારા પર લેશ પણ દયા બતાવવામાં નહિ આવે. જે લોકો નામો કહી દે કે તેમને માટે ખાસ જુદી સજા નંબર પાંચની રાખેલી છે. કેદીને મારી ઓફિસમાં લઇ આવો, દરમિયાન અહીં ભજન ચલાવો.'

ઓફિસમાં આવ્યા પછી જનાબ એક પોતાના ગજવામાંથી રિવાલ્વર કાઢી, પોતાના મેજની સામે મુસ્કેટાટ બંધાઇને ઊભેલા કેદી ભણી તાકીને કહ્યું :

'હવે બોલો !'

'હું જો તમારી જગાએ હોઉં તો એ રમકડું ગજવામાં જ રાખું !' મંગળસિંહે તિરસ્કારથી કહ્યું. 'નંબર પાંચની સજા ખાવા કરતાં આ રીતે આવતું મોત બહુ આવકારદાયક છે, અને હું ત્યારનો એ જ તો માગી રહ્યો છું.'

'લુચ્ચો !' પ્રમુખે કહ્યું. 'પણ જરા વધારે પડતો લુચ્ચો છે. હવે જલદી કર. તું જાણતો હોય તે બોલ.'

'હું કહું તો મને જવા દેશો ?'

'વચન નથી આપતો. જલદી કર.'

મંગળસિંહે બંધનથી દુખતા ખભા ચડાવ્યા. તેણે કહ્યું : 'જરૂર હું જાણું છું તે બધું જ તમને કહીશ. તમને લાગે કે આટલું બસ છે ત્યારે મને રોકજો.'

આગળ ઝૂકી એણે ધીમેથી બોલવા માંડયું. બાજુના મોટા ખંડ-

માંથી ગ્રામોફોન અને ભજનનો અવાજ આવતો હતો. રસ્તે થઈને જતો રડ્યો ખડ્યો માણસ ખૂણે પડેલા આ એકાંત ઘરમાં મધરાત લગી ભજનો ચાલતાં જોઈ વિસ્મય પામતો હતો.

: ૩ :

'કહો,' મંગળદાસે કહ્યું: 'ચલાવું હજી આગળ?'

બુરખાની નીચેથી, જાણે હસતો હોય એવો પ્રમુખનો અવાજ સંભળાયો. તેણે કહ્યું: 'ઠાકોર સાહેબ, તમારી વાત સાંભળીને મને ભારે અફસોસ થાય છે કે તમે, સાચેસાચા અમારી બાવનીના સભાસદ નથી. આ બુદ્ધિ, આ હિંમત, અને આ ખંતની અમારા જેવી સંસ્થાને ખૂબ જ જરૂર છે. પણ મને લાગે છે કે હું તમને અમારી સંસ્થામાં નહિ ખેંચી શકું. નહિ—ખરુંને?'

આમ કહી તેણે મેજ પર પડેલી ઘંટડી દાબી. ઘંટડી સાંભળી એક બુરખો અંદર આવ્યો. તેને તેણે હુકમ કર્યો: 'સભાસદોને કહો કે ભોજન-ખંડમાં ભેગા થાય.'

ભોજનખંડ ભોંયતળિયે આવેલો હતો, ચારે બાજુથી બંધ હતો. એની વચ્ચોવચ્ચ એક મોટું મેજ હતું; મેજની ચારે બાજુ ખુરશીઓ મૂકેલી હતી.

'નિરાકાર ભોજન જેવું લાગે છે!' હસીને મંગળસિંહે કહ્યું. આ પહેલી જ વાર તે અહીં આવ્યો હતો. દૂર ખૂણામાં એક ભોંયરાનું મોં મગરના મોંની જેમ ઉઘાડું દેખાતું હતું.

મેજ આગળ બધા ગોઠવાઈ ગયા હતા.

પ્રમુખે શરૂ કર્યું:

'બાનુઓ ને ગૃહસ્થો!' તેણે રીત મુજબ સંબોધન કર્યું, પણ અત્યારે એ સંબોધનમાં જેટલી વક્રોક્તિ જણાઈ એટલી પહેલાં કદી

જણાઇ નહોતી. ‘ પરિસ્થિતિ, ખરેખર, ખૂબ ગંભીર છે, અને હું તમારાથી તે લગીરે છુપાવવા માગતો નથી. કેદીએ મારી આગળ વીસથીયે વધારે નામો ને સરનામાં કહી બતાવ્યાં છે—આજ લગી હું માનતો હતો કે એ નામધણી અને મારા સિવાય ત્રીજું કોઇ જ એ નામ કે સરનામાં જાણતું નથી; પણ એ વાત હવે ખોટી ઠરી છે. આપણી ભયંકર બેદરકારી સિદ્ધ થઇ ગઇ છે.’

બોલતાં બોલતાં એનો અવાજ વધારે કઠોર બન્યો: ‘ એ બેદરકારીનું મૂળ ઉખેડી નાખ્યા વગર નહિ ચાલે. આંગળાંની છાપો પણ એણે હાથ કરી છે, એણે મને કેટલાક સભાસદોના ફોટાઓ સુદ્ધાં બતાવ્યા. આપણા નિરીક્ષકોને તિજોરીનું અંદરનું બારણું દેખાયું સુદ્ધાં નહિ એ નવાઇની વાત છે, એ બાબતમાં ઊંડી તપાસ કરવી પડશે.’

‘ એમનો વાંક ન કાઢો.’ મંગળસિંહ વચમાં જ બોલી ઊઠ્યો. ‘ મેં તમને કહ્યું તો ખરું કે એ બારણું ન દેખાવા માટે જ મૂકેલું છે, મેં ઇરાદાપૂર્વક એવું કરાવેલું છે.’

પ્રમુખે, આ શબ્દો પર ધ્યાન આપ્યા વગર જ આગળ ચલાવ્યું. ‘ કેદી કહે છે કે બાવનીના સભાસદોનાં નામ ઠામ લખેલી ચોપડી તિજોરીના એ અંદરના ભાગમાં છે. સભાસદોનાં ઘરોમાંથી ચોરેલાં કેટલાંક કાગળીઆં અને પત્રો પણ એમાં છે, વળી આંગળીઓની છાપોવાળા અસંખ્ય પદાર્થો પણ છે. રીબાવ્યા વગર જો એને મારી નાખવાનું આપણે કબૂલ કરીએ તો એ તિજોરીની કળના અક્ષરો આપણને કહેવા તૈયાર છે. મને લાગે છે કે એની આ માગણી આપણે સ્વીકારીએ તો ખોટું નહિ. બાનુઓ ને ગૃહસ્થો! આ બાબતમાં તમારો શો મત છે?’

‘ કળના અક્ષરો અમે ક્યારના જાણીએ છીએ!’ જનાબ બાવીસે કહ્યું.

'ભોટ! આ માણસ કહે છે ને એણે મારી આગળ સાબીત પણ કર્યું છે કે એ પોતે જ સર મંગળસિંહ છે. તમે શું એમ માનો છો કે તમે તપાસ કરી ગયા પછી કળ બદલી નાખવા જેટલી પણ એનામાં અક્કલ નથી? વળી એ અંદરના ખાનામાં આપણી તમામ છૂપી બાતમી ભરેલી છે. જો આ માણસ રાતે ગુમ થયો, તો સવાર થતાં જ પોલિસ એના ઘરમાં પેસવાની—'

'હું કહું છું' એક સ્ત્રીના ગળાનો અવાજ આવ્યો, 'કે એને કોલ આપો, ને એની બાતમીનો ઉપયોગ કરી લો—જલદી! વખત બહુ થોડો છે.'

સંમતિનો ગણગણાટ ચારે બાજુ શરૂ થયો.

પ્રમુખે પછી સર મંગળસિંહને કહ્યું: 'તમે જુઓ છો કે બાવની તમને ત્વરિત-મૃત્યુનો હક આપે છે અને બદલામાં તમારે અમને તમારી તિજોરીની કળ અને અંદરના બારણાનો ભેદ બતાવવાનો છે.'

'તમે કોલ આપો છો?'

'હા, મારો કોલ છે.'

'શુક્રિયા. અને મારી માતાનું શું?'

'જો તમે અમને વિશ્વાસ આપો—અને મને વિશ્વાસ છે કે તમે જૂઠું નહિ બોલો—કે અમને નુકસાન કરે એવી કોઈ જ માહિતી તેઓ ધરાવતાં નથી, તો અમે એમને કશું નહિ કરીએ.'

'કબૂલ. હું તમને મારો કોલ આપું છું કે તેઓ કશું જ જાણતાં નથી. એ તો દેખીતું જ છે કે આવી જોખમકારક બાબતમાં કોઈ પણ સ્ત્રીને વિશ્વાસમાં લેવી એનો અર્થ એ કે એને ત્રાસ આપવો—ન એ સહી શકે, ન એ કહી શકે. ખાસ કરીને જેમના પર મને ખૂબ જ પ્રેમ હોય તેમને તો હું આવા જોખમમાં ન જ ઉતારું.''

'ભલે, તો સૌને આ કબૂલ છે ને?'

સંમતિસૂચક ગણગણાટ થયો, પણ આ વખતે પહેલી વખતના કરતાં ઉત્સાહ ઓછો હતો.

'તો હું મારું વચન પાળવા તૈયાર છું. તિજોરીની કળના અક્ષરો 'હચપચ' છે.'

'અને અંદરના બારણાના?'

'પોલિસ આવશે એ આશામાં અંદરનું બારણું મેં ઉઘાડું જ મૂક્યું છે.—નહિ તો ઉઘાડતાં જરા હેરાન થવું પડે એવું છે.'

'સરસ! અમે અત્યારે તારે ઘેર માણસ મોકલીએ છીએ. જો પોલિસ એને નડી છે તો એથી તને કંઈ ફાયદો નહિ થાય એટલો ખ્યાલ છે ને?'

'છે જ. અત્યારે પોલિસ હોવાનો સંભવ નથી.'

'આ જોખમ છે.' પ્રમુખે ચિંતાગ્રસ્ત બની કહ્યું. 'પણ એ જોખમ લીધા વગર આપણો છૂટકો નથી. કેદીને અંધારકોટડીમાં લઈ જાઓ: નંબર પાંચની સજા શું હશે એના વિચારો કરી એ ભલે હેરાન થાય. એટલામાં, જનાબ બાર અને જનાબ છેતાલીસ—'

'નહિ, નહિ!'

વિરોધનો સૂર ઊઠ્યો અને ઘડીકમાં જોરદાર બની ગયો.

'નહિ' એક ઊંચા માણસે કહ્યું: એના અવાજમાં ઝેર હતું. 'નહિ—મહત્ત્વના દસ્તાવેજો કોઈ સભાસદોના હાથમાં નહિ જવા જોઈએ. આજે રાતે એક સભાસદ દગલબાજ દેખાયો છે, અને એક કરતાં વધારે સભાસદો મૂરખા દેખાયા છે. એટલે જનાબ બાર અને છેતાલીસ પણ દગલબાજ નહિ હોય અને મૂરખા નહિ હોય એની શી ખાતરી?'

જનાબ બાર અને છેતાલીસે આ બોલનારની તરફ રોષમાં નજર કરી, પણ એટલામાં એક છોકરીનો તીણો ઉશ્કેરાયેલો અવાજ સંભળાયો:

"હું એને ટેકો આપું છું. એ ખરું કહે છે. અમારી સલામતી શું? જેને અમે ઓળખતા નથી, અને જેને વિષે અમને કશી ખબર નથી એવા માણસો અમારાં નામો વાંચે એ અમને પસંદ નથી. એ લોકો એ કાગળિયાં પોલિસના કૂતરાઓને વેચી નહિ આવે તેની શી ખાતરી?'

'વાત ખરી છે.' બીજા સભાસદે કહ્યું: 'આજે કોઈનો વિશ્વાસ નહિ રાખવો જોઈએ, કોઈનો યે નહિ.'

પ્રમુખે ખભા ચડાવ્યા.

'તો પછી, બાનુઓ ને ગૃહસ્થો! તમે શું સૂચવો છો?'

ઘડીભર કોઈ કંઈ બોલ્યું નહિ.

પછી પેલી જ છોકરી તીણા અવાજે બોલી ઊઠી: 'હું કહું છું કે જનાબ એકે પોતે જ જવું જોઈએ. એમને એકલાને જ બધાં નામોની ખબર છે, એટલે એ જાય એ જ ઠીક છે. શા માટે દરેક વખતે આપણે જોખમમાં ઊતરીએ, અને એ ઘરમાં બેઠા બેઠા પૈસા ગણ્યા કરે? હું કહું છું કે એને જ જવા દો.'

સંમતિસૂચક અવાજ આખા ઓરડામાં ફેલાયો.

'હું એ દરખાસ્તને ટેકો આપું છું.' સોનાનાં બટનવાળા એક કદાવર માણસે કહ્યું: એનાં બટન જોઈને મંગળસિંહને હસવું આવ્યું. એ મિથ્યા ફૂલણજીવેડા પરથી જ મંગળસિંહને એનાં નામઠામ સહેજમાં મળી આવ્યાં હતાં, એટલે એણે એ બટન ઉપર એક પ્રકારની મમતા અનુભવી.

પ્રમુખે ચારે બાજુ નજર કરી.

'તો પછી બાવનીનો એવો મત છે કે આ કામ પર મારે જ જવું?' તેણે પૂછ્યું. તેના અવાજમાં દ્વિધા હતી.

સંમતિસૂચક સુનતાળીસ હાથ ઊંચા થયા. માત્ર જનાબ બે શાંત બેસી રહી હતી, એના હાથ ખુરશીના હાથાને જોરથી વળગી રહ્યા હતા.

પ્રમુખે મેજની ચારે બાજુ નજર ફેરવી; છેવટે એણે જનાબ બે તરફ નજર કરી.

'તો હું આ નિર્ણયને સર્વાનુમત ગણી લઉં?' તેણે પૂછ્યું.

જનાબ બેએ માથું ઊંચું કર્યું.

'ન જશો.' તે પડેલા અવાજે બોલી ઊઠી.

પ્રમુખે ધીમા, જાણે મજાક કરતો હોય એવા અવાજે સભાને કહ્યું: 'સાંભળ્યું, જનાબ બે કહે છે કે તમે ના જશો.'

'હું કહું છું કે જનાબ બેના બોલવાનો કંઈ અર્થ નથી.' પેલા ઝેરી અવાજવાળા માણસે કહ્યું: 'અમારી ઓરતો પણ જો એમની પેઠે ખાસ હક ભોગવતી હોય તો અમને ન જવા દે.'

એના અવાજમાં અપમાન હતું.

'ખરી વાત, ખરી વાત.' એક બીજા માણસે બૂમ પાડી. આ લોકશાહી સંસ્થા છે, છે જ. અહીં કોઈના ખાસ હક નહિ જોઈએ.'

'તો ભલે,' 'પ્રમુખે કહ્યું. 'જુઓ, જનાબ બે, સભાનો અભિપ્રાય તમારી વિરૂદ્ધમાં છે. તમારા અભિપ્રાયની તરફેણમાં તમારી પાસે કોઈ દલીલ છે ખરી?'

'એક નહિ, પણ એકસો.' જનાબ બેએ ઊભી થઈ જઈને બોલવા માંડ્યું: 'જનાબ એક આપણી બાવનીના પ્રમુખ છે, એના હાથપગ છે, ભેજું છે, આત્મા છે. જો એમને કંઈ થયું તો પછી આપણી શી વલે? તમે લોકો—' એની તેજસ્વી આંખોએ સૌને આંજી નાખ્યા.—'તમે લોકોએ બધાએ થાપ ખાધી છે. એ સુધારશે કોણ? તમારી બેદરકારીએ તો આજે આપણી આ દશા લાવી મૂકી છે. તમે શું એમ ધારો છો કે જનાબ એક નહિ હોય તો પાંચ મિનીટ પણ તમે સલામત રહી શકવાના છો?'

'મારી ધૃષ્ટતા માટે માફ કરશો. મારે એક સૂચના કરવી છે.' મંગળસિંહે કુટિલતાથી કહ્યું. 'જનાબ બે એવું ખાસ પદ ભોગવે છે કે પ્રમુખશ્રીનું એક એક રહસ્ય તેઓ જાણે છે, એટલે મારા દફતરમાં એવું કંઈ નથી જે તેમની જાણમાં ન હોય. તો પછી જનાબ બે પોતે મારે ઘેર જાય તો શું ખોટું છે?'

'એ જ કે, હું એને જવાની ના કહું છું.' જનાબ બેના હોઠ પર આવેલો જવાબ બહાર નીકળે તે પહેલાં તેને રોકતાં પ્રમુખે સખ્તાઈથી કહ્યું. 'બાવનીની એવી મરજી છે તો હું જ જઈશ. લાવો, ઘરની ચાવી.'

એક માણસે મંગળસિંહના ગજવામાંથી ચાવી કાઢી પ્રમુખના હાથમાં મૂકી.

'ઘર આગળ પોલિસ નથીને?' પ્રમુખે મંગળસિંહને પૂછ્યું.

'ના.'

'ખરું કહે છે?'

'બિલકુલ ખરું.'

પ્રમુખે જવા માંડયું.

જતાં જતાં તેણે કહ્યું: 'જો હું બે કલાકમાં પાછો ન ફરું, તો તમારા સૌના જાન બચાવવા તમને ઠીક લાગે તે કરજો, કેદીનુંયે ગમે તે કરજો. મારી ગેરહાજરીમાં જનાબ બે કામ કરશે.'

આમ કહીને તે ગયો.

જનાબ બે સત્તાધીશની અદાથી ખુરશીમાંથી ઊભી થઈને બોલી:' બાનુઓ ને ગૃહસ્થો, ભોજન હવે પૂરું થઈ ગયું છે. ફરી ભજન શરૂ કરો.'

અંધાર કોટડીમાં વખત બહુ ધીમેથી પસાર થતો હતો. કમનશીબ જેફીશન રહી રહીને બૂમો પાડતો હતો ને રોતો હતો. છેવટે થાકીને તેણે એક ચીસ પાડી. આ કેદીઓની ચોકી કરી રહેલા ચાર સભાસદો વચમાં વચમાં ધીમેથી વાત કરતા હતા.

'પ્રમુખને ગયે દોઢ કલાક થયો.' એક જણે કહ્યું.

મંગળસિંહે ઊંચે જોયું. પછી તેણે ઓરડાનું નિરીક્ષણ કરવા માંડયું. ઓરડામાં ઘણી વિચિત્ર ચીજો હતી, તે બધી તે યાદ કરી લેવા માગતો હતો.

એટલામાં ગુપ્ત બારણું ઊઘડયું.

'એને અહીં લાવો!' એક અવાજ આવ્યો.

મંગળસિંહ એકદમ ઊભો થયો, એનો ચહેરો પડી ગયો હતો.

બાવનીના સભાસદો ફરીને મેજની ચારે બાજુ બેસી ગયા હતા. જનાબ બેએ પ્રમુખપદ શોભાવ્યું હતું. એની આંખો વાઘની પેઠે ચમકતી હતી. પણ બોલતી વખતે તેણે ખૂબ જ આત્મસંયમ જાળવ્યો એ જોઈને મંગળસિંહે મનમાં મનમાં તેની પ્રસંશા કરી.

'પ્રમુખને ગયે બે કલાક ગયા.' 'જનાબ બે એ શરૂ કર્યું. 'એનું શું થયું હશે?—ફરી પાછો તેં દગો દીધો છે, દુષ્ટ! બોલ, તેનું શું થયું છે?'

'હું શું જાણું?' મંગળસિંહે કહ્યું. 'જનાબ એકની સલામતીને વધારે કીંમતી માની પ્રમુખ સાહેબ કદાચ પોબારા ગણી ગયા હશે!'

ગુસ્સામાં ચીસ પાડી એ ખુરશીમાંથી કૂદી પડી અને મંગળસિંહની પાસે આવી પડી.

'જંગલી! જૂઠા!' કહીને તેણે મંગળસિંહના મોં પર લપડાક ચોડી દીધી. 'તને ખબર છે જ કે તેઓ કદી એવું નહિ કરે, તેઓ વફાદારી કદી નહિ ચૂકે. બોલ, તેં શું કર્યું છે એનું? બોલી નાખ,—

નહિ તો હું તારી જીભ ખેંચી કાઢીશ. એઈ.....બે જણા,—એને ચીપિયાના ડામ દો—ન કેમ બોલે ?'

'હું માત્ર ધારી શકું છું.' મંગળસિંહે કહ્યું. 'અને મને નથી લાગતું કે ચીપિયાના ડામ દેવાથી સંસ્કૃત નાટકમાંના વિદૂષકની પેઠે હું વધારે સારી રીતે ધારી શકું તેવી રીતે મને ઉશ્કેરી શકાશે તમે ધારતાં હો તો ભલે. વળી મારી જીભ ખેંચી કાઢવાથી હું કેવી રીતે વધારે સારી રીતે બોલી શકીશ તે મારી સમજમાં નથી ઊતરતું. બાકી હું માત્ર તમને ધીમા પડવાનું કહું છું. હું જે ધારું છું તે કહેવાને મને કાંઈ વાંધો નથી.'

'તો તું શું ધારે છે, ભસી નાખને!'

'હું ધારું છું, અને ખરેખર મને ખૂબ દહેશત છે કે પ્રમુખ મહાશયે, મારી તિજોરીના કીમતી દસ્તાવેજો તપાસવાની ઉતાવળમાં, જાણી જોઈને એમ હું નથી કહેતો—અંદર પેઠા પછી તિજોરીનું બારણું બંધ કરી દીધું છે. એવું હોય તો—'

એના ખભા એટલા દુખતા હતા કે એ ઊંચા નીચા થઈ શકે તેમ નહોતું; તેણે જનાબ એની સામે નજર કરી. એની આંખોમાં નિર્દોષતા હતી, અને જાણે તે દિલગીરી વ્યક્ત કરતી હતી.

'એટલે તું શું કહેવા યોગે છે?'

મંગળસિંહે સભાસદો તરફ દૃષ્ટિ કરી.

"મને લાગે છે કે મારી તિજોરીની બનાવટ વિષે મારે તમને શરૂઆતથી જ બધો ખ્યાલ આપવો જોઈશે. ખરેખર એ સુંદર તિજોરી છે.' તેણે ઉદાસ ભાવે કહ્યું. 'મેં પોતે જ એની રચના કલ્પેલી—પણ મારે કહેવું જોઈએ કે રચનાની કલ્પના અને ખરેખરી રચના બે વચ્ચે ઘણો ફેર છે. ખરેખરી રચના તો સાયન્ટિસ્ટોના હાથની વાત વાત છે, મેં તો માત્ર રચનાની કલ્પના કરેલી.

"મેં કળના અક્ષરો બતાવ્યા તે તદ્દન સાચા છે. બાળબોધ તેર અક્ષરોનું એ તાળું છે—કલકત્તાની મેસર્સ બર્ન એન્ડ ફ્રિશેટની કંપનીએ ખાસ તૈયાર કરેલું છે, ખરેખર નમૂનેદાર ચીજ છે. 'ટચપચ' અક્ષરો ગોઠવવાથી એ ઊઘડે છે. આપણા પ્રમુખે, મને વિશ્વાસ છે કે તાળું તો ઉઘાડયું જ છે. આમ તાળું ઉઘાડયા પછી તિજોરીમાં જવાય છે; ત્યાં હું મારો પૈસો ટકો અને કફનાં બટન વગેરે રાખું છું. પણ પછી એ બારણાં વાળો અંદર બીજો ખંડ છે. એ ઉઘાડવાની રીત બિલકુલ જુદી છે. એ બારણાંમાંનું આગલું બારણું તો કેવળ પોલાદનું પાતળું પતરું જ છે. એ એવું રંગેલું છે અને એવું ચસોચસ છે કે ખુદ તિજોરીનો પાછલભાગ જ હોય તેવું દેખાય છે. બિલકુલ સાંધો કે છેડો દેખાતો નથી. વળી તે ઓરડાની ભીંતની સરખી સપાટીમાં છે. એટલે જો તમે તિજોરીને અંદરથી ને બહારથી માપો તો માપમાં કશો જ ફેર ન પડે. તે પતરાવાળું બારણું સાધારણ ચાવીથી બહારની બાજુએ ઊઘડે છે, અને મેં પ્રમુખશ્રીને સાચું જ કહ્યું હતું કે હું તે ઉઘાડું જ મૂકીને અહીં આવ્યો છું.'

'તો શું તમે એમ ધારો છો કે પ્રમુખ એટલા બધા ભોળા છે કે આવી દેખીતી જાળમાં એ સપડાઈ જાય? અંદરથી પતરું ચીરી બહાર નીકળ્યા વગર એ કદી રહે જ નહિ.'

'હું પણ એવું માનું છું, માદામ!—માફ કરજો, મારી પરદેશની મુસાફરીઓમાં હું ફ્રાન્સમાં વધારે વખત રહ્યો છું એટલે મને માદામ કહેવાની ટેવ પડી ગઈ છે—પણ એ પતરાવાળું બારણું બનાવવાનો હેતુ જ એ છે કે અંદર એક બારણું છે એમ દેખાય; બાકી એ બારણાની સામે પાછળ, સરકાવી શકાય એવું બીજું બારણું છુપાવેલું છે; ભીંતની અંદર એ એવી રીતે ચોકસાઈથી બેસાડેલું છે કે તેની હયાતી વિષે કંઈ જાણતાં ન હો તો તમને કશી જ ખબર ન પડે. એ બારણું

પણ હું ઉઘાડું જ મૂકીને આવ્યો હતો. આપણા માનવંતા પ્રમુખશ્રી જનાબ એકે કશું જ કરવાનું નહોતું, માત્ર સીધા તિજોરીની અંદર—અંદરના ઓરડામાં ચાલ્યા જવાનું હતું; અને મને ખાતરી છે કે તે જ તેમણે કર્યું છે. હું ધારું છું કે મારા વર્ણનમાં કશી અસ્પષ્ટતા રહેતી નથી.'

'ના, ના—ચલાવો. પણ જરા ટૂંકમાં પતવો.

મંગળસિંહે માથું નમાવી આભાર માન્યો, અને પહેલાં કરતાં પણ વધારે સ્વસ્થતાપૂર્વક આગળ ચલાવ્યું:

'હવે વાત એમ છે કે બાવનીની પ્રવૃત્તિઓનો એ રસિક ઈતિહાસ, જે લખવાનું મને માન મળેલું એમ હું સમજું છું, તે મેં એક ઘણા જ મોટા ચોપડામાં લખેલો છે. એ પોથો પ્રમુખ મહાશયના પોથા કરતાં પણ મોટો છે. મને ખાતરી છે, માદામ, કે આવો કીમતી ચોપડો સલામત જગાએ જ રાખવો જોઈએ એટલું તો આપ સ્વીકારશો જ. કારણ કે કોઈ દુર્બુદ્ધિ પોલિસવાળો કદાચ તપાસ કરવા આવી ચડે તોપણ જોખમ, અને બાવનીના કોઈ નવા સભાસદના હાથમાં એ જાય તોપણ એ મૂર્ખાઈ ગણાય. હું નથી માનતો કે અહીં હાજર સભાસદો આ બેમાંથી એક બનાવ બને એવું ઇચ્છતા હોય.'

'નથી જ ઇચ્છતા, પણ, શેતાન, તારી વાત પૂરી કર.' જનાબ એકે ત્વરિત જવાબ દીધો.

'શુક્રિયા—મારા માથા પરથી હવે બોજો ઊતર્યો. સારું થયું! એ મોટો પોથો અંદરના ખંડની છેક પોલાદની એક અભરાઈ ઉપર મૂકેલો છે. જરા રહો. હજી મેં તમને આ અંદરના ખંડનું વર્ણન આપ્યું નથી. તે ૭ ફૂટ ઊંચો છે, ત્રણ ફૂટ પહોળો છે, ને ત્રણ ફૂટ અંદરના ભાગમાં છે. માણસ બહુ ઊંચો ન હોય તો એની અંદર આરામથી ઊભો રહી શકે છે. મને તો એ સરસ ફાવે છે,—કારણ કે તમે જોઈ શકશો કે હું માત્ર પાંચ ફૂટ સાડા ૭ ઇંચ ઊંચો છું. પ્રમુખશ્રી મારા કરતાં

વધારે ઊંચા છે, પણ એટલા બધા ઊંચા નથી કે એમનું માથું ભટકાય. ઊભા રહી રહીને તેઓ કદાચ થાકી જાય તો ત્યાં પલાંઠી મારીને બેસી શકાય એટલી જગા છે. સાથે સાથે કહી દઉં કે તમને કદાચ ખબર નહિ હોય, પણ તમે લોકોએ મને જરા વધારે સખત બાંધ્યો છે.'

'હું તો તને એવો બાંધું કે તારાં હાડકાં કચ્ચર થઈ જાય. એને જરા હલકો કરો, બોઈ! એ વખત કાઢવા માંગે છે.'

'જો તમે મને મારશો તો મને દહેશત છે કે હું કદાચ એવો હલકો થઈ જઈશ કે મારાથી કશું બોલાશે જ નહિ. એટલે હું તમને શાંતિ પકડવાની સલાહ આપું છું. માદામ! તમારો ગળા સકંજામાં આવ્યો હોય ત્યારે તમારે ખૂબ વિચારપૂર્વક સોગઠી ભરવી જોઈએ.'

'ચલાવો!' ગુસ્સામાં પગ પછાડી જનાબ બેએ બૂમ પાડી.

'હું શું વાત કરતો હતો? હા! અંદરના ખંડ વિષે કહેતો હતો. મેં કહ્યું ને, એમાં જરા મુંઝવણ થાય એવું તો છે, કારણ કે એની અંદર હવા આવવાનો કોઈ રસ્તો જ રાખેલો નથી. ચોપડી, મેં, અંદર પોલાદની અભરાઈ પર મૂકેલી એ કહ્યું કે નહિ?'

'કહ્યું.'

'હા. એ પોલાદી અભરાઈ એક ખૂબ જ નાજુક ગુપ્ત કળ ઉપર ગોઠવેલી છે. જ્યારે એના પરથી ચોપડી—અને એ ચોપડી ખૂબ જ ભારે છે એવું હું કહી ગયો છું—ઉપાડવામાં આવે છે ત્યારે અભરાઈ ખબર પણ ન પડે એવી રીતે ઊંચે ચડે છે. એ ઊંચે ચડવાથી વીજળીક સંબંધ શરૂ થાય છે. હવે તમે કલ્પના કરો, માદામ! આપણા માનવંતા પ્રમુખ મહાશય તિજોરીની અંદર દાખલ થાય છે, પાછળ તિજોરીનું માત્ર દેખાવનું પતરાનું બારણું ઉઘાડું છે—તેઓ પેલો પોથો જુએ છે,—અને એકદમ એ ઉપાડી લે છે. પોતાને જોઈતી ચોપડી આ જ છે એની ખાતરી કરવા તેઓ ઉઘાડે છે, અને પાનાં પર પાનાં ફેરવે છે. આંગળાંની છાપવાળી

બીજી ચીજો શોધવા તે ફાંફાં મારે છે. અને હળવેથી, પણ એકદમ વેગથી—એ તો તમે કલ્પી શકો છો, નહિ વારુ?—પેલું ગુપ્ત બારણું, અભરાઈ ઊંચી થવાથી, એમની પાછળ ચિત્તાની મિસાલ કૂદી આવે છે. ઉપમા જરા જૂની છે, પણ બંધ બેસતી છે, એમ નથી લાગતું તમને?"

'ઓ પ્રભુ! ઓ મારા પ્રભુ!' ગુંગળામણ થતી હોય એમ મોં પરથી બુરખો કાઢી નાખવાને એના હાથ ઊંચા થયા.

'શેતાન!—દુષ્ટ શેતાન! ઓ શેતાન! એ અંદરનું બારણું ઉઘાડવાની શી કળ છે? એનો કયો શબ્દ છે જલદી ભસી મર. જલદી—હું તારું કાળજું ચીરાવીને કઢાવીશ—એ શબ્દ!'

'એ બહુ અઘરો શબ્દ નથી, માદામ!—પણ હમણાં હમણાંનો એ ભુલાઈ જવા માંડયો છે. તમે નાનાં હતાં, ત્યારે 'અલીબાબા અને ચાલીસ ચોર'ની વાર્તા તમે વાંચેલી નહિ? મેં આ તિજોરી બનાવડાવી ત્યારે,—મને લાગે છે કે હું બહુ લાગણીપ્રધાન માણસ છું એથી એવું થયું હશે—મારું મન મારા બાળપણના એ સુખી સમય તરફ વળ્યું. એટલે મેં એ બારણું ઉઘાડવાની કળના શબ્દો નક્કી કર્યા: 'ખુલ ખજાના!'

'આહ! આ તારા શેતાની પિંજરામાં માણસ કેટલો વખત જીવતો રહી શકે એમ તું ધારે છે?'

'ઓહ!' મંગળસિંહે ઉત્સાહપૂર્વક જવાબ આપ્યો: 'હું ધારું છું કે થોડાક કલાક તો એ જરૂર ટકી શકશે, જો એ શાંત પડી રહેશે અને બૂમ બરાડા પાડીને કે ઠોકી ઠોકીને મહામૂલો ઓક્સિજન વાપરી નહિ નાખે તો. જો આપણે એકદમ ત્યાં પહોંચી જઈએ, તો હું હિંમતથી કહું છું કે આપણે એને કુશળક્ષેમ જોઈ શકીશું.'

'હું જ જઈશ. લઈ જાઓ આ માણસને, અને—તમને ફાવે એટલો એને રીબાવો. પણ હું પાછી આવું તે પહેલાં એને ખતમ ન કરી નાખતા. મારે એને મરતો જોવો છે!'

'જરા થોભો!' મંગળસિંહે આ શુભેચ્છાથી જરાયે ચલિત થયા વગર કહ્યું.

'શું છે?—શું છે?'

'કારણ કે, વાત એમ છે કે એ બારણું ઉઘાડી શકે એવો પૃથ્વી પર માત્ર એક જ માણસ છે—હું.'

'પણ તમે કળ-શબ્દ તો મને કહ્યો છે. એ ખોટો છે?'

'ના.—જરાયે ખોટો નથી. પણ વાત એમ છે કે એ નવી ઢબનું વીજળીક બારણું છે. સાચું કહું છું, છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબનું નવી જ જાતનું એ બારણું છે. ખરેખર મને એનો ગર્વ કરવાનું મન થાય છે. 'ખુલ ખજાના' શબ્દથી એ ઊઘડે છે એની ના નહિ,—પણ **મારા જ ગળામાંથી એ શબ્દો નીકળે તો જ.**'

'તારા જ ગળામાંથી? તારું એ ગળું જ મારે હાથે આજે ટૂંપાઈ જવાનું છે. તારું જ ગળું કહીને તું કહેવા શું માગે છે?'

'જે કહેવા માગું છું તે જ તો. કૃપા કરી એવી રીતે મારું ગળું ટૂંપશો નહિ, નહિ તો મારો અવાજ બદલાઈ જશે, ને બારણું મને ઓળખી નહિ શકે. અવાજની બાબતમાં એ બહુ જ ચીકણાવેડા કરે છે. એક વખત મને શરદી થયેલી, ત્યારે મેં અઠવાડિયા લગી એને ખૂબ કાકલૂદીઓ કરી, પણ બેઠા ગળાનો અવાજ એણે ઓળખ્યો નહિ, ને મારી અરજ ન સાંભળી તે ન સાંભળી. આ સાધારણ સંજોગોમાં પણ કેટલીક વખત સાચો અવાજ ઉત્પન્ન કરવા માટે મારે એક કરતાં વધારે વાર બોલવું પડે છે.'

જનાબ એ એ એની બાજુમાં ઊભેલા એક ઠીંગણા જાડા માણસની સામે જોયું, ને પૂછ્યું:

'ખરું કહે છે આ? એ શક્ય છે?'

'શક્ય નથી એમ હું નથી કહી શકતો, બાઈસાહેબ!' માણસે વિનયપૂર્વક જવાબ દીધો.

એના અવાજ પરથી મંગળસિંહને લાગ્યું કે એ કોઈ ઊંચા પ્રકારનો કારીગર હોવો જોઈએ—ઇજનેર હોય તો ના નહિ.

'આમાં શું કંઈ વીજળીની કારીગરી હશે? તમને સમજાય છે?'

'હા, સમજાય તો છે. મને લાગે છે કે એમાં ક્યાંક માઈક્રોફોનની ગોઠવણ હોવી જોઈએ. એ માઈક્રોફોન અવાજમાંથી આંદોલનો ઉત્પન્ન કરે. એ આંદોલનો વીજળીક સોયને હલાવે. અને એ સોય જ્યારે ખરી આકૃતિ દોરી રહે ત્યારે એ ફરતી બંધ થઈ જાય, ને દરવાજો ઊઘડી જાય. પ્રકાશનાં આંદોલનો વડે પણ આટલી જ સહેલાઈથી એ થઈ શકે.'

'તો હથિયારો વડે તમે એ ન ઊઘાડી શકો?'

'ઊઘાડી શકું, પણ એમાં વખત જાય! અને તેયે એનું સાંચા કામ ભાંગી નાખી શકાય તો. અને મને નથી લાગતું કે સાંચા કામ બહાર ઉઘાડું હોય.'

'એ બરાબર સુરક્ષિત છે એની હું આપને ખાતરી આપું છું.' મંગળસિંહે વચમાં જ જવાબ દઈ દીધો.

જનાબ બેએ કપાળે હાથ દીધા.

'મને દહેશત છે કે આપણા હાથ હેઠા પડ્યા છે!' ઇજનેરે કહ્યું.

'નહિ—રહો! કોઈક તો એ જાણતું હોવું જ જોઈએ—એનો બનાવનાર?'

'જર્મનીમાં.' મંગળસિંહે ટૂંકું પતવ્યું.

'તો પછી—હા, હા, મને જડયું—ગ્રામોફોન. એની પાસે શબ્દ બોલાવી રેકર્ડ ઉતરાવી લઈએ. હમણાં જ—એ ન બને?'

'ના, એ પણ અશક્ય છે, અત્યારે રવિવારે સાડાચાર વાગે એનાં સાધનો ક્યાંથી આણવાં? એ પહેલાં તો પ્રમુખ બિચારા ક્યારનાયે—'

ચોમેર શાંતિ છવાઈ ગઈ. બંધ બારીઓમાંથી ઊગતા દિવસના અવાજો આવવા શરૂ થઈ ગયા હતા. દૂરથી એક મોટરનું ભૂંગળું સંભળાયું.

'હું વાજ આવી ગઈ.' જનાબ એએ કહ્યું. 'આપણે આને છોડી દેવો પડશે. દોરડાં છોડી નાંખો.' પછી તેણે દયામણે સ્વરે મંગળસિંહને કહ્યું. 'તું જઈને એને છૂટો કરશે ને? ખરુંને? તું ગમે તેવો શેતાન હોય, પણ એટલી દયા તો તારામાં છે જ. તું અહીંથી સીધો ઘેર જઈશ ને એને બચાવી લઈશ એવી મને ખાતરી છે!'

'એને જવા દો છો એમ? છટ્!' એક ખુરખામાંથી અવાજ ફાટયો! 'એ પોલિસનો મળતિયો થયો છે તે કંઈ સાધુગીરી કરવા વાસ્તે થયો છે એમ તમે ધારો છો? જનાબ એક હવે ખતમ થઈ ગયા; એ વાત હવે છોડો. હવે તો આપણે વહેલા વહેલા વંજો માપી જઈએ એમાં જ સાર છે. બાજી ભગડી ગઈ છે, ગૃહસ્થો! આ દગલબાજને મુસ્કેટાટ બાંધીને ભોંયરામાં પૂરી દો—ન હાલી ચાલી શકે કે ન બૂમો પાડી શકે. હું જઈને બધાં દફતરો બાળી નાખું છું. મારા પર વિશ્વાસ ન હોય તો તમારા દેખતાં બાળું. અને તું, જનાબ ત્રીસ, સ્ટીચની તને ખબર છે. પા કલાકમાં તો અમે બધા બહાર નીકળી જશું, પછી તું બંગલો આસમાનમાં ઉડાડી દે તોયે વાંધો નથી.'

'નહિ, તમે નહિ જઈ શકો—તમે એને મરવા દઈ શકશો નહિ—. એ તમારો પ્રમુખ છે—તમારો આગેવાન છે—મારો—હું એ નહિ થવા દઉં. છોડી દો આ શેતાનને, એનાં દોરડાં છોડવા લાગો કોઈ—"

'એ કશું નહિ બને હવે.' પેલા જ માણસે કહ્યું. આમ કહી તેણે જનાબ એને કાંડામાંથી પકડી, જોરથી એના હાથ આમળ્યા. એએ ચીસ પાડી, એની પકડમાંથી છૂટવા બચકાં ભરવા માંડયાં, ને હાથપગ પછાડવા માંડયા.

'જુઓ ! જુઓ !' બીજા એક માણસે કહ્યું. 'સવાર થવા આવી છે. કલાક બે કલાકમાં તો અજવાળું થઈ જશે. પોલિસ ગમે તે પળે અહીં આવી પહોંચી સમજો.'

'પોલિસ!' જનાબ બે એક જોશીલો પ્રયત્ન કરી સ્વસ્થ બની ગઈ હોય એમ લાગ્યું. "હા, હા, તમારી વાત ખરી છે. આપણે એક માણસને બચાવવા ખાતર આખી બાવનીની સલામતીને જોખમમાં મૂકવા જેવું નહિ કરવું જોઈએ. એને પોતાને પણ નહિ ગમે. વાત ખરી છે. આપણે આ કૂતરાને ભોંયરામાં નાખી દઈએ—ત્યાં ભલે એ પડ્યો પડ્યો સડે. એટલામાં આપણે સૌ સૌને ઘેર રસ્તે પડી જઈએ. વખત બગાડવામાં સાર નથી.'

'અને બીજા કેદીનું શું કરવું છે ?'

'પેલો ? એ તો મૂરખો છે.—એ કંઈ નડવાનો નથી. એને કશી ખબરે નથી. જવા દો એને.' તેણે ઘૃણા ભર્યા અવાજે જવાબ દીધો.

થોડીક મિનીટોમાં મંગળસિંહ બંધાઈને ભોંયરામાં પડ્યો. એ જરા મુંઝાયો. જનાબ એકની જીંદગીના જોખમે પણ આ લોકોએ એને છોડ્યો નહિ એની એને નવાઈ ન લાગી. એ જાણતો જ હતો. એણે જાણી જોઈને જોખમ માથે લીધું હતું. પણ એ લોકોએ તેને મારી ન નાખ્યો, અને આમ તેમની વિરૂદ્ધના સાક્ષી પુરાવા તરીકે પાછળ મૂકીને ગયા એની તેને નવાઈ લાગી.

એને ભોંયરામાં નાખવા આવેલા માણસોએ એના પગ ભેગા બાંધી લીધા, પછી બત્તીઓ બંધ કરી દઈ તેઓ બહાર નીકળી ગયા.

'એઈ ગીધા !' મંગળસિંહે બૂમ મારી. 'અહીં અંધારામાં એકલું નહિ ફાવે. તું જરા બત્તી તો રહેવા દે !'

ગીધાએ જવાબ દીધો : 'ગભરાઈશ મા, દોસ્ત. અંધારું થોડી વારનું છે. ધડાકો થાય એટલી વાર છે.'

કોઈ ભારે રસની વાત કરતા હોય એમ એ લોકો હસ્યા, અને તરત બહાર નીકળી ગયા. વાત ખરી હતી. આખું ઘર ધડાકાથી ઉડાડી મૂકવાનું નક્કી થયું હતું, અને તેની સાથે જ કેદીને પણ ઉડાડવાનો હતો.

તો તો પછી જનાબ એક તિજોરીમાં જ ગુંગળાઈને મરી જવાના. મંગળસિંહને એ ન ગમ્યું. એણે તો એને જીવતો અદાલતમાં રજૂ કરવાનું વિચાર્યું હતું. વળી, મુંબઈની પોલિસ છ છ વરસ થયાં આ ટોળકીને પકડી પાડવા આકાશ પાતાળ એક કરતી હતી તેનું શું?

કાન સરવા રાખીને તે બેસી રહ્યો. માથા ઉપર કંઈ પગલાં સંભળાતાં હોય એવું તેને લાગ્યું. બાવનીના સભાસદો તો આ પહેલાં ક્યારનાયે રફુ થઈ ગયા હતા, તો આ......

કંઇક અવાજ થયો એ નક્કી. ગુપ્ત બારણું ઊઘડ્યું હતું; કોઈ ચુપકીથી ભોંયરામાં આવી રહ્યું હોય એવું એને લાગ્યું, જો કે એના આવવાનો અવાજ ન સંભળાયો.

'ચૂપ!' એના કાનમાં ખૂબ જ ધીમો અવાજ પડ્યો. કોમળ હાથ એના મોં ઉપર થઈને એના શરીર ઉપર ફરવા લાગ્યા. દોરડાં ઢીલાં થયાં અને નીકળી ગયાં; બાંધેલા પગ છૂટા થયા; હાથની બેડીઓનું તાળું ઊઘડ્યું.

'જલદી! જલદી! એ લોકોએ ટાઇમ-સ્વિચ મૂકી છે. ઘરમાં સુરંગ નાખી છે. દોડતો મારી પાછળ આવ. હું બારણામાંથી પાછી આવી છું—મેં કહ્યું, મારું ઝવેરાત રહી ગયું તે લઈ આવું. વાત ખોટી નથી, પણ હું જાણી જોઈને જ એ ભૂલી ગઈ છું. કોઈ રીતે એનો જીવ બચાવવો જ જોઈએ—અને એકમાત્ર તારાથી જ તે બને તેમ છે. જલદી!'

હાથપગમાં દોરડાં અને બેડીઓના એવા ઘા પડી ગયા હતા કે

તેમાંથી લોહી વહેતું હતું. વેદનાથી તરફડતો મંગળસિંહ, એ બાઈની પાછળ પાછળ, ચૂપકાથી ભોંયરામાંથી ઉપર આવ્યો.

ઉપર આવતાં જ બાઈએ ધડાક કરતી બારી ઉઘાડી નાંખી.

'હવે જા! એને તિજોરીમાંથી છૂટો કર! વચન?'

'હા વચન! હું એને છૂટો કરીશ. પણ માદામ, મારે તમને ચેતવવાં જોઈએ કે આ ઘર ઘેરાઈ ગયું છે. મારી તિજોરીનું પેલું બારણું બંધ થતાં જ મારા નોકર શકરાને સિગ્નલ મળી ગયું હતું, તેથી તેણે જઈને પોલિસને ખબર આપી છે. બાવનીના સભાસદો બધાયે પકડાઈ ગયા છે—'

'હેં! પણ તોયે તું જા—મારી ચિંતા ન કરતો—જલદી! વખત પૂરો થવા આવ્યો છે.'

'તમેય અહીંથી નીકળો બહાર!'

મંગળદાસે બાઈને હાથ ઝાલી ખેંચી. બંને જણાં દોડતાં, પડતાં આખડતાં વાડામાં થઈને બહાર નીકળ્યાં. ઓચિંતી એક ટોર્ચ તેમનાં મોં પર ચમકી પડી.

'કોણ એ, છત્રસિંહ?' મંગળસિંહે બૂમ પાડી. 'તમારાં માણસોને આઘાં લઈ જાઓ. જલદી! ધડાકો થાય એટલી જ વાર છે. એક પળમાં આખો બંગલો ઊડી જશે.'

ઓચિંતાનો આખો વાડો બૂમાબૂમ કરતા, દોડતા માણસોથી ભરાઈ ગયો. મંગળસિંહ અંધારામાં લથડિયાં ખાતો હતો, જોરથી તે એક દિવાલ આગળ ધકેલાઈ ગયો. એક કૂદકો મારી એણે દિવાલ પકડી, પછી આખું શરીર ઊંચું ઉછાળી તે ઉપર ચડી ગયો. અંધારામાં એણે બાઈને પકડી લીધી, અને પગને ટેકે ભીંત ઉપર ચડાવી દીધી. પછી બંને જણે ભૂસકો માર્યો: બધાયે ભૂસકા મારતા હતા. પડતાં બાઈનો

પગ લથડ્યો—એ ચીસ પાડી ઊઠી. મંગળસિંહ પણ એક પથ્થરની ઠોકર ખાઈ ઊંધે માથે પડ્યો.

પછી એક ચમકારો અને બીષણ ધડાકો—આગ ભભૂકી ઊઠી.

વાડાની દિવાલનાં રોડાંમાંથી મંગળસિંહ જેમ તેમ કરી દુઃખે કષ્ટે ઊભો થયો, બાજુમાંથી જ ધીમા નિસાસા આવતા સાંભળી એને લાગ્યું કે એનો સાથીદાર હજી જીવે છે. એકાએક દીવાનો પ્રકાશ એમની ઉપર પડ્યો.

'અહીં છો તમે!' એ અવાજમાં હર્ષ હતો. 'કંઈ થયું તો નથી ને? ભગવાનનો પાડ માનો, બધા બચી ગયા. બાકી કેવો મહા શેતાન!'

'શેતાન પૂરો.' મંગળસિંહે કહ્યું. 'પણ જરા અધૂરો. બાઈ તો સાજી સમી છે ને? હું—હાથ ભાગી ગયો લાગે છે—બાકી સાજો છે. બીજા શા ખબર છે?'

'ટોળકીમાંથી છ જણા ધડાકામાં ખતમ થઈ ગયા; બાકીના આપણા હાથમાં સલામત છે.' મંગળસિંહે નજર કરી તો શિયાળાની વહેલી સવારના મંદ અજવાળામાં કાળા આકારોનું એક ટોળું એક તરફ દેખાયું.

'ભગવાને લાજ રાખી, નહિ તો હા!—બે વર્ષે તમે મળ્યા, અને મળવાની આ રીત પણ કેવી! બે વરસ લગી તો તમે મરી ગયા છો સમજીને અમારે ચાલતું પડ્યું! શું કરીએ? શકરા સિવાય બીજું કોઈ જાણતું હતું ખરું?'

'હા, માત્ર મારી મા એકલી. મરી ગયેલો બે વરસે જીવતો થયો જાણી જરા ખળભળાટ થઈ જશે, નહિ? વકીલોયે સારી પેઠે ચૂંથણાં ચૂંથાવશે. મારે સાબીત કરવું પડશે કે હું રાજીખુશીથી, અક્કલ હુંશિયારીથી, ને બિનકિફ મરી ગયો હતો, અને હવે પાછો હું જ જીવતો થયો છું. હું હું જ છું એમ મારે સિદ્ધ કરવું પડશે. બડી મજા! ઓહો! કોણ, કાસિમઅલિ કે?'

'જી હા.' ઇન્સ્પેક્ટર કાસિમઅલિએ કહ્યું. એ એટલો આનંદ ઉત્સાહમાં આવી ગયો હતો કે એનું ગળું ભરાઈ આવ્યું હતું. 'તમને સાજા સમા પાછા આવેલા જોઈને હું ખુદાતાલાનો શુક્ર ગુજારું છું. ગજબ કામ કર્યું છે તમે. પણ બધા તમને મળવાની રાહ જોઈ રહ્યા છે.'

'ઓહ! પણ પહેલું તો મારે જરા ન્હાવું ધોવું છે ને હજામત કરાવવી છે. બે વરસના દેશવટા પછી સૌને જોતાં મને ખૂબ આનંદ થાય છે. સરસ ખેલ ખેલાઈ ગયો, નહિ?'

'એ જીવતા છે?'

સ્ત્રીના ગળાનો દર્દભર્યો સવાલ સંભળાયો.

સાંભળતાં જ મંગળસિંહ ચમક્યો. તે બોલી ઊઠ્યો: 'ઓ પ્રભુ! તિજોરીમાં પુરાયેલા મહાજનને તો હું ભૂલી જ ગયો. જલદી, ગાડી લાવો, એકદમ. વરઘોડાનો વરરાજા તો મારે ઘેર બેઠો બેઠો રાહ જુએ છે. જલદી, અહીં—બેસી જાઓ, અને એ બાઈને પણ અંદર લઈ લો. મેં એને વચન આપ્યું છે કે હું એના ધણીને તિજોરીમાં નહિ મરવા દઉં—જલદી! આમ પુરાઈ રહેશે તો એ ઝાઝું નહિ જીવે.'

પછી તેણે છત્રસિંહના કાનમાં કહ્યું : 'શેઠ ગિદુમલનો કેસ, તાજમહાલનો કેસ અને એવા બીજા સેંકડો કેસમાં જે માણસને તમે શોધો છો તે જ આ.'

જ્યારે તેઓ તારદેવમાં મંગળસિંહના મકાન આગળ આવી પહોંચ્યાં ત્યારે શિયાળાની સવારે શેરીઓને ઝાકળથી ઝાંખી કરી હતી. મંગળસિંહે હાથ ઝાલી બાઈને ગાડીમાંથી ઉતારી. એના મોં પર હવે બુરખો નહોતો. એનો ચહેરો સખત અને ઝનૂની હતો, પણ ભય અને દુઃખથી એના પરથી લોહી ઊડી ગયું હતું.

'દખણી?' છત્રસિંહે મંગળસિંહના કાનમાં કહ્યું. મંગળસિંહે માથું હલાવ્યું.

'એ જ તો! બારણું અંદરથી બંધ છે. ધાડપાડુ ચાવી ગજવામાં લઈને તિજોરીમાં ભરાયો છે. બારીમાંથી કૂદી પડો, બીજું શું?'

છત્રસિંહ સગર્વ બારીમાંથી અંદર કૂદી પડ્યો; થોડી વારમાં તેણે અંદરથી બારણું ઉઘાડી નાખ્યું.

ઘરમાં બિલકુલ શાંતિ હતી.

મંગળસિંહ સૌને અંદરના ઓરડામાં લઈ ગયો; ત્યાં તિજોરી હતી.

તિજોરીનું બહારનું બારણું અને અંદરનું પતરાનું બારણું બંને ઉઘાડાં હતાં, અને બીડાઈ ન જાય માટે તેમની આગળ ખુરશીઓ મૂકેલી હતી. અંદરનું બારણું ભેંકાર લીલી દિવાલની પેઠે તેમની સામે ઊભું હતું.

'ધમપછાડા કરીને એણે કશું બગાડ્યું નથી, એટલે એ જીવતો હોવાની આશા રહે છે.' મંગળસિંહે ધીમેથી કહ્યું. એના ખભા પર ફરેલો ચિંતાગ્રસ્ત હાથ એને જોરથી વળગી પડ્યો.

ખૂબ સ્વસ્થતાપૂર્વક મંગળસિંહે ઉલ્લાસ ભર્યો અવાજ કાઢી કહ્યું :

'નીકળ બહાર, દોસ્ત!' પછી બારણાની સાથે વાત કરતો હોય એવી ઢબે તેણે કહ્યું : 'બાજુએ ખસો બચ્ચા! ખુલ ખજાનાએ આને ગુંગળાવી માર્યો; ખુલ ખજાના!'

લીલું બારણું એકદમ ભીંતમાં સરકી ગયું.

બાઈ એકદમ દોડી, અને તિજોરીમાંથી ગબડી પડેલા કોકડું વળેલા બેભાન પ્રાણીને વળગી પડી. એ પ્રાણીનાં કપડાં ફાટીને ચૂરા થઈ ગયાં હતાં, અને એના ફાટેલા હાથમાંથી લોહી ટપકતું હતું.

મંગળસિંહે કહ્યું : બરાબર છે! "બરાબર છે! એ બચી ગયો— ઈનસાફની અદાલત માટે."